

tiszatáj

IRODALMI ÉS KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

Megjelenik havonként

Főszerkesztő: VÖRÖS LÁSZLÓ

Főszerkesztő-helyettes: ANNUS JÓZSEF

Kiadja a Csongrád megyei Lapkiadó Vállalat. Felelős kiadó: Kovács László
85-3331 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető: Dobó József igazgató

Szerkesztőség: Szeged, Tanácsköztársaság útja 10. — Táviratcím: Tiszatáj, Szeged, Sajtóház, Telefon: 12-670. Postafiók: 153. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR), Budapest, V., József nádor tér 1. — 1900 közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Egyes szám ára: 16 Ft. Előfizetési díj negyedévre: 48, fél évre 96, egy évre 192 forint.
ISSN 0133 1167

A szerkesztőség tagjai: Csatári Dániel, Mocsár Gábor, Olasz Sándor, Tóth Béla

Tartalom

XXXIX. ÉVFOLYAM, 10. SZÁM

1985. OKTÓBER

FARKAS ÁRPÁD versei: A bunker, Ének	3
FODOR ANDRÁS versei: Elvesztett évszak, Szállás az iskolában	5
SZÖLLŐSI ZOLTÁN versei: Tavasz Ázsiában, Para- frázis II.	6
CSÓORI SÁNDOR esszéi: Természet és líra, A haszon	8
MARKÓ BÉLA versei: Így érkezel?, Változik fűvel, léggel, Győzelmes együttlétünk, Friss hó a könyvön	22
NÉMETH LÁSZLÓ kiadatlan írásaiból (Az örege- désről, Levél Marczonny Tibornak önéletrajzi regényéről, Levél Benedek Andrásnak a Gali- leiről; közli: G. F.)	24
VECSERNYÉS IMRE: „Akkor vagyok a legszemé- lyesebb, amikor álarcot veszek föl” (Beszélgetés Baka Istvánnal)	29

HAZAI TÜKÖR

TÓTH BÉLA: Tiszajárás (68.)	34
-----------------------------------	----

TANULMÁNY

SÁNDOR IVÁN: A remény: a reménytelenség fel- ismerése (Gondolatok Németh László kultúramo- dellje kapcsán)	40
MARKUS BÉLA: Démonokkal csatázva (Utassy Jó- zsef összegyűjtött versei)	47

NÉZŐ

BAGI IBOLYA: „Önvizsgálat és irodalom” (Mai szovjet írók. Esszék)	55
TORNAI JÓZSEF: Sesztalov igéi	61

ÖRÖKSÉG

PÉTER LÁSZLÓ: Bauer Hilda életműve	64
--	----

KRITIKA

GREZSA FERENC: Baka István: Döbling	81
FÜZI LÁSZLÓ: „Nincsen ének, csak a szétszedett világ” (Markó Béla: Talanítás)	84

MŰVÉSZET

A. SZABÓ MAGDA: Livada cu visini (Harag György búcsúja)	87
ABLONCZY LÁSZLÓ: Várákozunk (Harag György újvidéki rendezéséről)	91
BENKŐ SAMU: Cseh Gusztáv kolozsvári grafikusművész emlékezete	92
SZUROMI PÁL: Törékeny egyensúly (Szent Ernő grafikáiról)	95

ILLUSZTRÁCIÓ

Szent Ernő rajzai a 28., 80. és 86. oldalon
Baka István arcképe a 29. oldalon (Horváth Dezső fotója)

A bunker

Vissza-visszaleng a nyugati égre májusi alkonyokon
 egy májfolt alakú, véraláfutás-szín kicsi felleg,
 elvarasult fénnnyel a kertet, gyermekkor végmenedékét
 trágáran besüti —: csattog a csalán gyökere, csigahéj
 reccsen, párzó temetőbogarak, százlábú férges
 menekednek, kunkorodnak a kettészelt giliszták,
 mert ássa, ássa, két kölyök ássa a bunkert —
 ötévesek! — s már ragacsos, csupasz kézzel nyúl-
 kál bőrük alá a halál,
 mert messzi, születés előtti, perzselt emberhús
 marja orrlíkaik, és géppuskák, ágyúk, tankok
 dübörögnek szembe az esővert mozivászon
 riadalmán át —, angolok jönnek a rádióból,
 angolkóros kölykek s angolkóros nagyapák —,
 okád a távolból sikolyt és jajt, miazmás füstöt
 Hirosima torka, s csecsemőillatú béke hiába leng
 a hazai romokon, félelem tarajlik, fröccsen
 a roncsolt levegőben, s nincs bár egy árva
 savanykás cukorka, paplan alá édesgetni őket —;
 ássa hát, ássa két konok gyermek a gödröt
 a kertszögletben: léssen majd hatalmas,
 sok termű bunker, illatos füvekkel, páfránnyal bélelt,
 anyuka, apuka, nagymama, nagytata idemenekszik,
 s az utca zshivajgó népe is majdan, ha
 bombázók húznak fölöttünk, s géppuskakartács
 lyuggatja a bodza s ribizli leveleit,
 és zsírosbödönök, kamra-befőttek, száraz kenyerek,
 csiprok és vödörök vakondok-honukat bebútorozzák;
 ássuk hát ásóval, körömmel vájjuk a gödröt,
 ha kell, a földgömb túlsó feléig: vész-
 kijáratot gyorsan a narancsligetes nyárba — — — hiába!
 HIÁBA! mert csorbulhat ásó, köröm szakadhat;
 öklömnyi kövek, karnyi gyökerek lökődik vissza
 a menekvés-vágyat —: eleven testet
 nem fogad magába föld, undorral kilöki,
 s mert az erőtlen is hívja a sorsát, s a gyöngé

*élet is élni akar, májusi virágörvényben,
cserebogarak fürkész-
helikopterei alatt,
íme: FELNÖVEKEDTÜNK!
s lábszárközépig ér csak a sánc-menedék!*

*Élünk hát színén a földnek, kitakart pőrén,
s minden vagyonunk, kincsünk, fegyverünk
ez az egyetlen emberöltőre szabott élet, s mentül
jobban ropog a fegyver idegeinkben, éljük a Májust,
még ha véraláfutás-szín kicsi felhők lengnek is
fönt a nyugati égen, midőn naponta Napunk leszentül.*

Ének

*Élni kell, ugye, gyönyörűm!
Kötélen repked az ing.
Ropog a levegő köröttük:
Nőnek a gyermekeink.*

*Ők írják dalunk is maholnap;
Megfagy az ing odakint.
Karjával integet ő —
Voltam ki voltam
Szószaporító korban
Írógép-billegető.*

*Élni kell, ugye, gyönyörűm,
Szigorú télben az ing.
Ropog a levegő köröttünk:
Nőnek a gyermekeink.*

Elvesztett évszak

*Miért nincsenek többé
ilyen tavaszi éjszakák?*

*Pamut-köd harmatozza
a töltés oldalát,
dajkálja ringatózva
az árkok közti rét
lapályain kisarjadt
füvek lehelletét;
gomolygó fonadéka
a völgyekbe lapul,
akár valaha rég, mikor
a víz volt itt az úr,
s a kőkapcsokkal irdalt
buzsáki út felett
Tatárvár úgy úszik mint
nagy lélegző sziget.
Távol a berki békák
hars kórusa eseng,*

*elcsendült néma gong
a hold edénye fent.
Állomás vár a hársak
friss lombjai alatt:
koccanó ütközőkkel
mikor jön újra vonat?
Raktárak ajtajánál
kinyitott vagonok
árasztják szana-széjjel
a gabonaszagot.
S a búzarakományra
vigyázó katonák
dalaikra tanítják
a nemrég özvegyült
vasutasné diákfiát,
s hiszik, ha végre végleg
elhallgatnak a fegyverek,
lesz egy világ, amelyben
mindenkit szeret.*

Szállás az iskolában

*A horror vacui lehet ilyen:
megszállni szombat éjjel egy
üres gimnáziumban.
Hiába próbálok aludni,
kivet az ágy. Felöltözöm.
Járkállok kint a frissen nyírt sövény
keserü-nyers szagában.
Fiatal pár lép hozzám
a fénycsíkos homályból.
Tüzet kérnek, viszont kínálnak.
Oly barátságosak,
nem bánnák azt se hogyha
közéjük állnék harmadiknak.*

*Rézsút szembe a temetővel
a halászcsárda nyitott ajtaján,
éjjél után még muzsika hüppög.*

*Bankettezők, vagy esküvői násznép?
Odaülhetnék asztalukhoz,
tán még egy hideg sört is kapnék.
Jobb volna mindenütt, mint
a zsvajától fosztott épületben.*

*Reggel, a néma folyosón
ott áll a másik hontalan.
Sóvár kíváncsian, szemét
az ablakra tapasztva,
bámul ki a pedellus,
hiányzó gyerekeire.*

*Mert nem lehet megúnni őket.
Oly fantasztikus, ahogy ott,
a kézilabdapályán,
blúzuk fehéren duzzadó
eleven vitorláival
görkorcsolyáznak a lányok.*

SZÖLLŐSI ZOLTÁN

Tavaszi Ázsiában

Leszáll

A madár

S megáll

Kajlán a Hold az éjbetört

Tetők fölött

Fejemre szalmát zilál

Billegő kosár

A reptéri ég

Fésült hajamból hull

Hull villanyfény-szemét

Kabátom ki- s begombolom

Virágzó bokor

Alatta hópenész

És fönt a Kaukázus havas

Csigolyái

És

Földből fűből virágból szellő

Szellő a mozdulatlanságból

Mozdulatlanságból melegen

Melegen mint a lélegzeted

Parafrázis II

ANGYAL SZÁLLT LE

Megállanod nincsen erőd
Angyalom
Fölszállanod nincsen erőd
Angyalom

Hogy győzzem le Uram forró
Undorom
Dögszárnyasod vak határa
Libanon

Hallom ájult fáink között
E Barom
Torkom szakasztva hogy liheg
Babilon

Mutatkoznod nincsen fényed
Angyalom
Rejtőzködnöd nincsen fényed
Angyalom

Hogy győzzem le Uram forró
Undorom
Dögszárnyasod vak határa
Libanon

Hallom ájult fáink között
E Barom
Torkom szakasztva hogy liheg
Babilon

Szóval szólnod nincsen titkod
Angyalom
Elnémulnod nincsen titkod
Angyalom

Hogy győzzem le Uram forró
Undorom
Dögszárnyasod vak határa
Libanon

Hallom ájult fáink között
E Barom
Torkom szakasztva hogy liheg
Babilon

Ölelésed puha semmi
Angyalom
Fáj testembe visszaesni
Angyalom

Hogy győzzem le Uram forró
Undorom
Dögszárnyasod vak határa
Libanon

Hallom ájult fáink között
E Barom
Torkom szakasztva hogy liheg
Babilon

Fáj testembe visszaesnem
Angyalom
Éj múltával sántán kelnem
Angyalom

Hogy győzzem le Uram forró
Undorom
Dögszárnyasod vak határa
Libanon

Hallom ájult fáink között
E Barom
Torkom szakasztva hogy liheg
Babilon

Természet és líra

Megyek a mélyúton, föl a zámolyi szőlőhegyre. A magas partoldalokról csihatagos bokrok hajolnak fölem s tartanak árnyékot. Itt-ott egy-egy elbitangolt meggyfa, szilva és diófa lombja is begomolyog az út fölé s ettől még sűrűbb, még áthatolhatatlanabb a zöld boltozat. Az az érzésem, hogy nem is közönséges dülőlúton kaptatok fölfelé, hanem egy szelíden kanyargó zöld barlangban, ahová csak helyel-közzel szüremlik be kevéske napfény.

Suttyó koromban is ezt a szőlőhegyi mélyutat szerettem legjobban a határ sokféle dülőlútja közül. Különösképp nyáron. Ha jöttem mezítláb a hegyre cseresznyéért, szilváért, barackért, vagy ha ebédet hoztam apámnak és a nénémnek, itt mindig elfogott az áhítat. Mintha templomba léptem volna. A bolthajtásszerűen összeérő lombok alatt egyszerre csönd lett. Az egész hegyben visszhangzó karóverés lármája ide nem hatolt be. Seregélyek, lepkek, rigók itt nem röpdöstek. Méhek, dongók, rózsabogarak, szitakötők itt nem zsinatoltak. S maga az agyagos út a legperzselőbb nyárban is hűvös maradt, mint a templomok földje és köve. S a fű is délig, délutánig harmatos.

A meghatódás tehát nem is egészen lelki eredetű volt bennem, hanem testi: a meztelen suhanc talp élt át előszörre valamiféle neki való, édeni üdvösséget s az idegvégződések révén az közvetítette ezt a már-már vallásos élményt a test minden porcikájának. Tovább fonva a hasonlatot, rezzenés nélkül állíthatom, hogy a megperzselődött legelő, az átforrósodott por és az átforrósodott mészkövek világa után ez a mélyút maga volt a vigaszt kínáló túlvilág.

Akkor még tíz-tizenkét éves fejvel, gyanútlanúságom szűz korszakában, egyáltalán nem sejtettem, hogy valamikor majd verseket fogok írni. Verseket, amelyekben a természet az érzékiség titkos hatalmával versenyezve jelenik meg, hol üdén, hol fülledten s elégikusan, hol egy dúvad tombolásával. Negyven év elmúltával ma már tudom, hogy így van. Tudom, ha kísért, ha zsarol, ha fenyeget a világ, az érzékeimen át úzi ezt velem. És lekenyereznem is így szokott. Mintha egy kis Rousseau kuporgott volna a bőröm alatt serdülőkoromtól kezdve. S negyven év után ma már azt is látanom kell, hogy ezt az érzékenységet mozgósító fogékonyság itt, ebben a lombokkal hajazott mélyúton foganhatott és izmosodhatott meg bennem, mert járhattam én azóta őserdőkben, narancskertekben; Kuba, Amerika, Kanada, Svájc, Grúzia, Erdély, Lengyelország magas hegyeiben, járhattam Finnország vándorszikláinak között, melyeket a lustán mozgó gleccserek toltak maguk előtt: csodálkozásaim és az égbe nyúló képzeteim alján, a természet őselményeként, ennek a mélyútnak a hűvössége és ünnepélyessége támadt föl sejtjeimben újra és újra. Mintha nem a fejemmel, hanem a talpammal, a bőrömmel emlékeznék és gondolkodnék.

Lehet, hogy kissé útszélien hangzik, de a bennem munkálkodó lírai érzék kialakulásában a kultúránál is fontosabb szerepet kaptak a nagyhatalmú ingerek: a föld és a láb érintkezése s ennek nyomán minden más érintés. A verseimbe ma is csak olyan ecetfa, diófa, fű, bokor, sóskalevél, la-

pulevél, árvalányhaj s bazaltkő kerülhet bele, amelyet láttam, körültapogattam, kézbe vettem, sőt nemegyszer megízleltem.

Az a panteizmus tehát, amelyet oly gyakran emlegetnek verseim kapcsán a kritikusok, hol a nyár-szeretetemet, hol a hó-őrületemet emelve ki, távol áll minden filozófiai rajongástól vagy széptani eltökéltségtől. Távol a Zöldek természetvédelmi és politikai küzdelmeitől is. Eredendően élményszerű és tapasztalati. Amiről én csak tudok, mert olvastam vagy hallottam róla, nem tudok igazán. Megtanulni csak azt tanulom meg, aminek örültem már, vagy amitől szenvednem kellett. Sajnos, a képzeletem is túlon túl földhöz-, akarom mondani tárgyhozragadt. Ott képes csupán fölemelkedni, ahol kapaszkodót talál. A Jákob létráját, persze, bármikor magam elé képzelem, de csak galambósz színűre kifakulva és olyan létrafokokkal, amelyeken én lépkedtem föl a fészercpadlásra tyúktojásért vagy zsuppkévéért. Ezek a létrafokok akácfaéből vannak, apám faragta őket gömbölyűre.

*

Ha átszítalom magamon verseimet, egyetlen egyet se találok köztük, amelyiken ne surrant volna át egy rigó, egy fecske, egy galambcsapat; amelyikben ne verődne össze piros szőlővesszők a szélben, vagy ne sütné őrjási nap és ne szakadna a hó. Annyi bizonyos, hogy amit az a sokat emlegetett mitológiai múzsa súgott, sose volt több homályos érzésnél. Annyi volt csak, mint egy ablakmegkocantás vagy titkos kongatás a szívben. De ahhoz, hogy a múzsa súgása ne maradjon pusztán érzet, bebábozódó töredék, ellenkezőleg fejlődjék és egészüljön ki, az anyagot és a tápanyagot is, a helyszínt, a díszleteket, a tárgyiasság csöndes mámorát általában a természet kölcsönözte nekem. Ha örömet, ha gyászt, ha elragadtatást, vagy ha kozmikus érzést szerettem volna kifejezni, sose bíztam rá magamat dagadó vitorlájú nagy szavakra, inkább olyan megfogalmazásokat kerestem, amelyek szemmel is fölfogható áhítatot jeleznek. Például nyári éjjelekről olyat, hogy: Hold röntgenezi éjszakánként a nyúlánk mákot. Vagy: „jegenyefáim csúcsáról belelátni az égbé”. Sőt, az elvonatkoztatás pereméig imbolyogva olyat is, hogy a „lelassuló szív alól elköltöznek újra a fecskék”.

Mit is akarok ezzel sejtetni és bizonyítani? Azt, hogy még a halál közele, az idő múlása vagy a nagy térbeli távlatok érzékeltetésekor is első, ösztönös mozdulattal a természethez fordulok. Ő az én mércém, viszonyítási rendszerem, példatáram, metaforabányám, metaforaraktárom, érzékenységem közege. A nyelvet üdén tartó harmat is valahonnan a hajnali egekben ereszkedik alá.

S éppen ezért, néha magam is elcsodálkozom azon, hogy a természet, ez a roppant érzéki száj, ez a forgató és táncoltató örvény nem nyelt eddig magába. Pedig a romantikából kifejlődő természetlíra időről időre új költőket fog magának kötéllal, klorofillzöld zászlai alá. S amikor toborzó kedve épp föltámad, sose véletlenül és sose szeszélyből támad föl, hanem veszélyérzetből. A befogott költők kivonulnak a társadalomból s tüntetően hátat fordítanak neki. A természet ilyenkor szelíd vagy nyers idillek otthonává változik, mint Csokonai A tihanyi ekhóhoz című versében, de megesik az is, hogy búvóhelyé, nádassá, Bakonnyá vadonodik, ahogy különböző korok szegénylegényeinek a valóságban is azzá vált. Hisz semmi sem alkalmasabb nála elrejtőzésre és szimbólumteremtésre a lírában.

Legjobb példája ennek a XVI. és a XVII. századi virágének-költészet. A finomabb fajtája egyenes folytatása még a trubadúrköltészetnek, amelyet valamiféle keresztényi romantika szült, a vaskosabbja viszont már újabb hajtás.

A kor: a reformáció kora. Válságok és megújulások gyötrető ideje. A lelkek fölött két egyház: a nagyhatalmú katolikus és az ellene föllázadt protestáns háborúzik egymással. Ezen belül többféle Isten-felfogás, Krisztus-tan, üdvösségeszmény. Az élőknek vagy így, vagy úgy, hitbelileg és erkölcsileg is választaniuk kell. Könnyű választása természetesen senkinek sincs, mert minden döntés ellendöntés is egyben. Vérremenő kihívás. Ilyen időkben — saját tapasztalatainkból is tudjuk — törvényszerűen megszületik a terror. Az egymással hadakozó felek hatalmasai árgus szemmel figyelik alattvalóik életét: nem érik-e tekintetükben árulás; laza és feslett erkölcsi életükkel nem csúfolják-e meg választott közösségük eszményeit, tekintélyét.

Ilyenkor csak kicsit is kihúzódni vagy elmenekülni az életellenes fegyvelm alól, az embernek csupán egérutak kínálkoznak.

Ilyenféle menekülési módnak ítéltjük az egész virágének-költészetet.

A világiasodó városi polgárság egy része, s a társadalom peremén élő diákság torkig töltekezett már mindenféle kárhozzátással és tilalommal. Megelégtelve az egyház szigorát, csöndes szabadságharcba kezdett saját érzelmi jogaiért. A virágénekek e szelíd föld alatti harcnak a dokumentumai. Az énekeket szerző neves vagy névtelen költők nemcsak a könnyen gyanúba keverhető szerelmi szenvedélyt tudták fák, virágok, madarak nyelvén elmondani, hanem még a testi vágyakozás bűnös suttagásait is:

*Éva, szívem, Éva
most érik a szilva,
terítve az alja,
szedjük föl hajnalra.*

A virágénekekben a természet inkább csak álarc volt, hasonlóan azokhoz a valódi álarcokhoz, amelyeket később, a rokokó korszak farsangi mulatóságain az arisztokrácia és a polgárság viselt.

Vagyis nem totalizálódott oly módon, ahogy az esztétikailag jól körülhatárolható, modern természetlírában.

Karl Krolow, a kortársi német líra egyik vezető alakja hosszú és alapos tanulmányt szentel a modern költészetben lezajló elszemélytelenedési folyamatnak s ezen belül a végletekig csigázott természetlírának. Ő ugyanis szoros összefüggést lát közöttük. Ha a költő valami miatt nem akar önmagáról beszélni, kivetítheti minden érzelmét, minden lelki félelmét vagy zavarát az élő és élettelen természetre. Kivetítheti és személyiségét elveszítve föl is oldódhat benne. Saját Énje helyett megkapja ugyan a világ-mindenséget: ásványok, fémek nyelvét; sárga borostyánkő-koporsóként, amelyekben millióéves bogár fekszik dermedten és a millióéves idő, de a versben előbb-utóbb bekövetkezik a meghasonlás, mégpedig végzetesen, mert minél mámorosabban a vegetációt beszélgeti a költő, annál inkább összezsugorodik az ő világa. Végül mindennek lesz sorsa, küldetése: a tengeri uborkáknak, a csikóhalaknak, a mezei poloskáknak, a háborús lovak elrothadó térdének, a mocsár zöld fátylait emelgető kezeknek, csak neki nem.

Látszatra tehát bármilyen gazdag lehetőséget kínál is a természetlír,

gazdagsága aprólékosságba, vagy éppen patetikus leltározásba torkollik. Egy ideig így is lenyűgözhet bennünket, de a lírai énről leszakadó természeti versekben, közegellenállás hiányában, törvényszerűen bekövetkezik az elrákosodás folyamata. Nem lévén központi erő, a kis különálló szerkezetek kristályfegyelme megszűnik s az egész szelleme helyett a részletek veszik át a szót, s ezek a részletek aztán osztódással szaporodnak.

Az európai költészet olyan irányzataiban, mint amilyen a szürrealizmus, a futurizmus vagy az expresszionizmus volt, ha kétségbeesve, ha dacosan is, cselekvővé vált az egyén. A XX. századi európai természetlírában viszont a természet vált azzá s az egyén pedig az elszemélytelenedés felé halad.

A magyar költészetben talán azért is, mert az idők folyamán kevesebb költői „ideológia”, manifesztum született, mint a franciáknál vagy a németeknél, egyértelműen körülhatárolható természetlírát, egészen a század közepéig nem eresztett mély gyökereket. Azóta is egyedül Juhász Ferencet fonta be eltéphetetlen, vastos indáival.

Nem szabad elfelejtenünk, hogy igazi és hatalmas ellenállásból született meg az ő őserdő-természetű költészete. Az ötvenes évek sorvasztó szarhárában ő a boldog és boldogtalan tenyészet milliárd gyökerű, milliárd rezdülésű világát fordította szembe. A burjánzó világegyetem-csodát, a „magna naturát”, amely nem ismeri a kopárságot; amely szakadatlanul lüktet, rügyezik, ráng, morajlik, hervad, párolog, óceáni orgazmusokkal ad hírt magáról, de amely a meghitt, emberi csodák kigyöngyözésére képtelen.

A Tékozló országban ez a természetlírát prométheuszi cselekedet. Ő nem a tüzet, hanem a látomásokat lopta le számunkra az égből. Ennek, s még néhány hatalmas arányú művének volt hőse: ő maga. Dózsa-akarát, Dózsa-tűz, Dózsa-fájdalom, Dózsa-örület, jéggel beablakozott erdők mindenség-csillogása, a Történelmet kardjával fölszántó halál. De a Gyermekdalok főhőse már nem ő, ha jól sejtem egy vers-világegyetemet létrehozó eltökéltség. Istent utánzó gesztus, amely Isten-kísértésével mindenkor lenyűgöz, de amelyből az emberi arányok teljesen kimaradnak. Illetve Juhász mindezt átutalja a terészetre: a makrokozmoszra, a mikrokozmoszra s a bennünk szétolvadó kultúra nyomelemeire. Mintha a mindenségben lejátszódó omlások, romlások azonosak volnának az emberi lélekben lejátszódó drámákkal. Az emberen kívüli katasztrófák sose válnak katartikussá. Azokat csak elgondolja az egyén, de nem éli át.

Juhász, a fogalom zárt, esztétikai értelmében nem természetlírát teremt, hanem mindenséglírát, de a nyelvi vegetációtól kezdve a növények, ősvarovok, fémcsíllag-lemezek mámoros katalogizálásáig, vagy a tűzőzön-izzású képzetektől a személyiség fölfalatásáig pontról pontra a természetlírát módosítja követi már-már öntudatlanul is. A mitológiai kimeríthetlenség bűnébe esve Juhász olyan emberfölötti célokat tűzött maga elé, amelyek bármelyik lángelmének a dicsőségére válhatnának, miközben el is torzítanak a leszívósabb lángelmét is. Juhász az idegeiben, a sejtjeiben, a kivételes tehetségében feszülő csodát hagyta elburjánzani, dantei méretű félreértések közben. Lemondott lírai énjéről, erről a legkiszolgáltatottabb emberi adottságról, mert azt hitte, hogy a hatalmas objektivitás majd közelebb viszi őt az istenüléshez. Sajnos csak a méretek növeléséhez vitte közelebb s valamilyen fennkölt monotoníához.

Nincs, és nem is igen lehet Juhásznak nagyobb tisztelője nálam. De talán szomorúbb kritikusa sem. A világ egyik legtékozlóbb költőjét kell lát-

nom benne, aki úgy bánik anyagával, kincseivel, mint a XX. századi fehér civilizációjú emberiség ezzel a földgolyóval: halmozza rajta a megbámulnivaló dolgokat, de közben kiirtja róla a csöndet, a meghittséget. Fogyasztja s rontja az élethez szükséges levegőjét s ezzel a fonák mohóságával saját fuldoklását készíti elő.

Juhász természetlírára alapozott mindenséglírája egy Pierre Reverdy-gondolatot idéz emlékezetembe, jó harminc esztendő távlatából. Ezt olvastam valahol tőle s mélyen magamba is véstem: „A művészet és a költészet azért van, hogy a természetből merítse, amit a természet nem hoz létre.”

Köznapra nyelvre lefordítva: ne versenyezzen vele, s ne is utánozza eltökélten, mert a végletekig hajszolt naturalizmus akkor is naturalizmus marad, ha kilép a föld nehézkedési köréből, vagy ha sáska fölbontható szemébe költözik bele.

*

A magyar költők közül Ady az egyetlen, akit nem érdekel a természet. Ha egy egész orgonásdomb illatozna is ablaka előtt, vagy ha őszi erdők cézári vöröse tárulna elé országnyi nagy területen, ő akkor is átnézne rajtuk. Unottan? Fásultan? Álszent közönnyel? Mindenesetre meghökkenítő érzéketlenséggel. Benne egy nádassal övezett tó, egy bolondító hársfasor, egy szemet lenyűgöző hegylánc sose érzi képzeteket ébreszt. Mégcsak nem is tárgyszerűt, kopárat, de mindig szimbólummá alakulót.

Ennyire élmény nélkül nevelte volna föl s engedte volna el a szülőföldje: a hepehupás, vén Szilágy, a versekben megénekelt Avar domb, a pocsolyás Ér és az ősdicsőséggű Kraszna-árok? Szinte hihetetlen. Lehet, hogy magasba emelő tájélménye nem volt, se komor, se veszélyt ébresztő, se fenséges, de természetélményének mindenképpen kellett lennie. A Májusi zápor után című versében fölpáráll valami kamaszkori, üde és eredendő érzékiség, amelyet nemcsak a kapáló asszonyok térdig meztelen lába indít el benne, hanem a nagymessziről ködlő Bükk és a záporverte mező fülledtsége is. Ehhez hasonló, áttételek nélküli természetvallomással egész költészetében nem találkozunk. Ő, a Paraszt-Apolló, a nyár fia, a dionüszoszi megmámorosodások szent ügynöke, a tapintás, a simogatás, a recehártya tobágy poétájának mondja magát. A versben csordát emleget, délibábot és alkonyatokat, de ez a csorda és ez a délibáb csillagtávolságnyra esik Petőfi vagy Arany heverő gulyáitól és délibábjaitól. A két költőelőd úgy ír verseket az Alföldről, ahogy például az „öreg Bruegel” fest le őszen, nyárban, télben egy-egy németalföldi tájat, a hitelesség nemes biztonságával. S leírásaikban nemcsak a látvány pontos, nemcsak a részletek: a kopár szik sarja, a heverő göbolyók csoportképe s a káka közt lépkedő gémekek, de a tájra és a természetre rávetülő lelkület is. A múlt századi nemzetszemléletünk, szabadság-élményeink s a múlt századi társadalmat fokozatosan átfűtő népi szemléletünk. Ezért lehetséges, hogy a százvalahány esztendő magyar vidék — a Kiskunság, a Nagy-kunság, Bihar tájai — ma is úgy úsznak elénk s pöröghetnek felejthetetlenül tova, mintha csoda folytán eleven dokumentumfilmet néznénk.

Adytól teljesen idegen ez a kívülre vetülő, szemléletes realizmus. Ha bármilyen tájon halad is át — hazain, francián, svájcin —, úgy viselkedik, mintha bóbiskolna. Mintha becsukott szemmel vitetné magát a vonat bársonyos ülésén mindig valami szívet zaklató cél felé s ha egyszer-egyszer még-

is fölnyitja szemét, csupa álomba hulló töredékeket lát: édig nyúló giz-gazokat a mezőn; kacagó szelet; tajtékos, pányvás méneket, vagy éppen száguldó, vörös szekeret a tengeren. Egyszóval: baljós jeleket, zsúfolt jelentésű látomásokat.

Adynak ezt a természetet elutasító tulajdonságát, mint annyi más képességét elsőül Németh László nevezi meg és írja le a legpontosabban: „Ady Endre Kiskunságára és Koltójára nem kifelé fordul a szem. Ady egyetlen látomása a tulajdon lelke... Aki illusztrálni akarja őt, feledje el a szírványt s ha mégis színeket keres, ne használjon más színt, csak a világtalanság színeit: pirosat s feketét; vonalaira is úgy vigyázzon, hogy utána ne hajoljanak a világ telt idomainak, mert ha Ady fákról és hegyekről írt, nem a világ fáit és hegyeit látta, hanem fák és hegyek ösztövére, lélekbeli jegyét.”

Ady tehát ebben is egyedülálló, sorból kilépő alakja költészetünknek. Hisz nemcsak az előtte járók voltak — Balassitól Petőfiig s Aranyig — kisebb-nagyobb mértékben „természeti költők”, hanem az utána megszületők is: József Attilától Illyésen, Radnótin, Nagy Lászlón át Bella Istvánig s még tovább. Például líra és természet József Attila költészetében a létezés egymáson áthullámzó erői, egymást kiegészítő feltételei. Érdeemes néhány sorát idéznem:

*Fák közt,
virág közt
ülök egy padon.
Kotyogok, mint elhagyott csolnak;
sok lágy levegő locsolgat —
a szabadság nagy csendjét hallgatom
S valami furcsa módon
nyitott szemmel érzem,
hogy testként folytatódom
a külső világban —
nem a fűben, nem a fákban,
hanem az egézszenben.*

Ha egyedül csak Adyból hiányzik ez a természeti hang, vajon mi lehet ennek a tüntetés számba menő különállásnak az oka?

Az, amit másokkal összhangban, Németh László állít és bizonygat: Ady kivételes gondolkodói képessége?

Első hallásra kételkedés nélkül elfogadhatnánk ezt az érvelést, hiszen verseiben és prózáiban nem csupán lírai fölfedezésekre bukkanhatunk, hanem olyan gondolkodói készségekre, olyan történelmi és mélylélektani fölismerésekre, amelyek magánlétünk és nemzeti létünk hasadásos, elvadult, gyötörő; vagy épp föltámadásos kérdéseit érintik sorsszerű beavatkozásként. Akadnak még olyan értelmezői és magyarázói is, akik a hiányzó filozófiai gondolkodás hőforrásait vélték fölfakadni benne.

Ezt a gondolkodói készséget alkatmeghatározó okként, főként ősként bajos volna elfogadni. Adyt különállóvá — az egyedüliek közt is egyedülivé elsősorban talán nem is intellektuális adottságai tették, hanem megfordítva: a szituációja tette őt mély gondolkodóvá. Saját szóhasználatával élve: az idők bételjesülése, muszáj-parancsa. Éppen úgy, ahogy annak idején Petőfit

is a társadalomban, a szellemi életben fölhalmozódó erők összjátéka és önkénye szorította véglegesen bele vállalt szerepébe.

Ha csak röviden is, de nézzük, milyen volt Ady pályakezdő, illetve sorsot meghatározó szituációja.

Első széttekintéskor a millenniumi Magyarország hatalmon levő vezetőinek aransujtásos magabiztosságát láthatta szétindázni mindenfelé a láthatáron. Az ezer esztendő megélt állam operaházi díszleteit.

Ezer esztendő roppant nagy idő a történelemben, s egy nemzetnek, amely ekkora időszak viszontagságát átvészeli, okot adhatna igazi önérzetnek. De a kiegyezéssel állam, amely 67 után egyre feledékenyebbé vált, épp ennek az eszmei s erkölcsi önérzetnek volt a legnyilvánvalóbb cáfolata: nem önmaga volt már, nem az eredeti büszke leszármazottja, hanem egy alku eredménye. Egy finoman bearanyozott hamisítás.

A nemzet és a nemzetet eltaposó birodalom meghitt idillje „boldog békeidőket” keretezett ugyan; komoly ipari s polgári fejlődésnek adott lendületet, a pántlikákkal betemetett alku tényét azonban csak a rövidlátó szemek előtt lehetett valamelyest elrejtetni. A századfordulóra világvárossá fölsérgült Budapest, utcáival, városnegyedeivel; látványos palotáival, a földrész első földalattijával, nem hamisítás volt, hanem kápráztató valóság. De ennek a valóságnak komor árnyéka nőtt. Az a furcsa közjáték, hogy a magyar uralkodó osztály az aradi vértanúk kivégzését „hallgatólagosan” jóváhagyó Ferenc József császárral és királlyal hidat avatott Budapesten, mégpedig a róla elnevezett Ferenc József hidat, a mélylélektan fölfedezőjének, Sigmund Freudnak is kivételes csemege volna, ha gyónó díványára az egész magyar arisztokráciát és a pénz új urait odafekteti.

Sok egyéb lehetőséggel együtt ez a hét országra szóló gyógykezelés is elmaradt s Magyarország lelki-szellemi helyzete törvényszerűen romlott tovább. A millenniumi közérzet, igazolva magát a '67 óta megindult gazdasági fejlődés dús tényeivel, a nemzet politikai állapotainak a megmerevítésére törekedett. Mintha csak efféléket susogtak volna maguk elé a parlament felé robogó hazafiúi szívek: „Semmi, semmi baj a nemzettel, semmi, semmi baj a magyarsággal, elélünk mi újabb ezer évig, különösen akkor, ha az utolsó harminc évhez hasonlóan tovább gyarapszunk. Az, hogy nem vagyunk önállóak és függetlenek, persze nagy gond, de minden megéri lassan. Nemsokára például a tisztí kardbojtok nemzeti színűek lesznek. És különben is lesz harmincmillió magyar állam és a Balkánon a magyar hegemonia megteremtődik végre!”

Adynak ez ellen kellett föllázadnia: „Megölnek bennünket a haza nevében — szakad ki belőle a vád egy újságcikkből. — Betapasztják szemünket s bevattázzák fülünket. Extra Hungariam non est vita ... A haza nevében bedugaszolt lelkű embereket adnak a szegény hazának.” Másutt pedig így panaszkodik: „Ez a piros-fehér-zöld özönvíz még azt a kevés kultúrát is megemészti, ami volt ebben az országban. Szomorú itt élni, ahol Nessi Pálok a hatalom s Pósa Lajosok az írók.”

Nyilvánvaló, hogy ilyen helyzetben egy világosan látó, de tehetetlenségre kárhóztatott fiatal magyar értelmiséginek mindennel szakítania kell. Szakítani a türelemmel, a belátással, a haza hamis fölmagasztalásával. Szakítani a Nessi Pálokkal, a Pósa Lajosokkal, a Rákosi Jenővel, Jókai Ferenc Józsefet is magába fogadó ibolyaszemével; szakítani a finomka érzelmekkel, az álnépies helyzetdalokkal, szavakkal, ütemmel, válltartással, min-

dennel, amit a mozdulatlanág, a petyhüdség és a kizsartolt anyanyelv már homokszürkére fakított. Sőt szakítani még a fákkal is, amelyek ott bólongatnak családiasan Arany János verseiben. És meg kell tagadni minden érzelhetőt, ami szösös, bársonyos, andalító s amihez tegnapi kézzel hozzá lehet érni.

Szerintem a mindennel való szakítás logikájából következik, hogy Ady, a magyar költészet nagy csábítójának, a természetnek is hátat fordít.

Még le se írtam a gondolatot, máris megéreztem a mondat fölületes, könnyű siklását. Megéreztem az egyszerűsítést. Ady és a természet viszonya ugyanis ennél jóval feszültebb, bonyolultabb, drámaibb.

Nézzük előbb az egészet a fonákjáról: micsoda kivételes aszkézisre van Adynak szüksége ahhoz, hogy éppen ő, a legváltozékonyabb személyiség, a leggazdagabb emberi természet mondjon le a természet fölmérhetetlen gazdag birodalmáról. Lemondjon a mindennapi testvériesülés szent élményéről, nap sütésben, havazásban, vagy amikor nyílik a katáng! Ady úgy viselkedik a természettel, mint Káin Ábellel — elpusztítja. Magába öli. De a következő pillanatban már dolgozik benne a büntudat, az önvád, a megtisztulás vágya és a megigazulása. Akinek füle van hozzá, kihallja ezt a különös, hideglelős sajjást az olyan verseiből, mint amilyen a Párizsban járt az ősz, vagy a Fedjük be a rózsát című verse.

Egyikben sem a természet a főszereplő, hanem az elmúlás, illetve az elmúlás elleni védekezés titkos életparancsa. A „témák” mögött én mégis ott érzem, mégpedig erőteljesen, a természetelfojtás kényszerét, büntudatát, a valóságos őszök mélytudatba lehúzódot, érzéki emlékét.

Lehet, hogy az én érzékcsalódásom ez? Az én túlzásom? Annyi bizonyos, hogy Ady egyik kulcsszava a dac: a különbözős gyönyörű hitéből fakadó érzet. És ha ez az érzés fejtől a talpáig mindenét átitatta, mért ne itatta volna át az ösztönvilágát? És mért ne hatott volna a természettel kapcsolatos irodalmi előítéleteire, sőt magára a külső élményekből összeálló valóság értelmezésére is.

Ady számára egyébként is csak az a valóság, amit ő hisz annak, ami az ő lelkéből szakad ki. Ő nem lepárolja a világot magának, de a mákszemtől a parasztszályáig, a héjanásztól Istenig, saját rendjébe illesztve megteremti. Más élményeket gyűjt a világtól, ő élményekkel ajándékozta meg. Amikor az Elbocsátó, szép üzenetet írja Lédának, a kíméletlennek mondott versben nem csupán a szakítás legfőbb indítékait árulja el volt asszonyának, de mellesken elárulja élete s költészete teremtő titkát is:

*Altalam vagy, mert meg én láttalak
S régen nem vagy, mert már régen nem látlak.*

Itt „látott meg” s így teremtett ő természetesen mást is. Így teremtette meg a Magyar Ugar felejthetetlen, lelkiismeret-borzólo képzetét, a Muszáj-Herkulest, a Csók-palotákat, a Hóvár-bérceket, Csaba új népét. Szaknyelven szólva: így teremt összefüggő szimbólumrendszert, mintha földrészeket, vi- zeket s tüzet teremtene.

Költői szimbólumaiban semmi sem érzékletes, semmi sem fogható, semmi sem természeti. Ellenkezőleg, minden erősen stilizált, művi. A holdfény, a halál-árok, az eltévedt lovas ügetése. Stilizáltak még Léda ajkai is. Mégis

ezek az adys kitalációk, adys ráfogások az életre a legtöményebb tárgyias-
sággal vetekszenek. Pontosan úgy viselkednek, mintha tények volnának.

Valójában azok is: lelki tények.

Ady vaskos paradoxonjai közé tartozik tehát az is, hogy ő a legvallomá-
sosabb magyar költő, és verseiben nincs semmi megragadható konkrétság.
Az embernek néha az az érzése, hogy szentek bízhattak csak annyira a lelki
tények sugárzásában, mint amennyire Ady bízott a magáéban.

Művészi módszerét ezért se merném vaskalaposan csak a szimbolizmus
korszellemet földúsító hatásával magyarázni. A francia és a német szimbo-
listák föltétlenül megtermékenyíthették, de egész költészetéből az a széptani
tapasztalat süt, hogy a szimbólumokban való gondolkodás nem egyszerűen
ilyen vagy olyan izmus járuléka, hanem az, hogy maga a szimbólum ter-
mészeti forma és természeti erő. Az emberi agy, az emberi idegrendszer mag-
néziumlobbanással föl villanó képessége. Bizonyosság lehet erre a Biblia tömér-
dek jelképe, az őskultúrák mítoszai, amelyek zsenge formájukban maguk is
szimbólumok lehettek.

Szimbólum és nyitottság, szimbólum és végtelenség: a lélek és a szellem
egymást megsokszorozó erői. Ady, aki egyben akarta látni az egész életet:
születést, halált, elmúlt időt és eljövőt, otthont és otthontalanságot, a törté-
nelem akaratát s az Istenét is, nem köthette le magát sehova. Lebegníe, go-
molyognia, csapongania kellett szabadon. Háborognia két ország: Élet és Ha-
lál fiaként.

Ha nem a dacon alapuló szituációja kényszeríti ebbe az irányba, rob-
banó tehetségével legföljebb az Istent helyettesítő panteizmusig jut el. A for-
dulatról azonban ő maga számol be nekünk:

*Tetszett sorsomnak amarra fordulni,
Honnan jól látszik minden, ami van,
Mindén, ami volt s minden, ami vár
S künnről megjöttek a belső csaták.*

*Óh, belső csaták diadal-gyászútja,
Óh, nagy győzés a legbőszebb jelen,
Óh, rendelés, Te legforróbb Titok,
Gögöknek gögje, nagy Gög: az enyém.*

A bartóki disszonanciát, amely nemcsak egy ember, hanem egy szellem
érvényrejutása is, a teljesség igénye szülte. A feszültségek és az ellentmon-
dások egyensúlyban tartásának a kényszere. Mintha a több évszázadra szét-
gyűrűző szellemi életünkben Ady egész műve ilyen értelmű ellenpont vol-
na: a teljességet — a disszonancia révén — egyensúlyban tartó különös hang-
zás, különös erő.

*

Úgy vágtam neki ennek az írásnak, mint a szőlőhegyi mélyútnak, min-
denféle terv nélkül. Az elején még fogalmam se volt arról, hogy egyszer csak
Juhásznál kötök ki s a végén pedig Adynál.

Hogy milyen ösztön taszigált errefelé, most se tudom. De talán nem is
olyan fontos. Egyszerűen, csak jó volt lépkednem a fölém hajló lombok és

a fölém hajló költők égboltja alatt. Valójában az se izgatott: jól látom-e őket s nagy tükreikben magamat. Egyáltalán: jól látom-e a lírát a természettel való változékony viszonyában.

Úgy voltam hosszú ideig ezzel a kérdéssel, mint a lélegzéssel: nem figyeltem. Még akkor sem, amikor kapkodva szedtem a levegőt. Annak, hogy most ösztönösen fölkapom rá a fejem s izgatni kezd, valamilyen nyomatékos oka lehet. Gyanakodni egyetlen okra gyanakszom határozottan. Arra, hogy az utóbbi évekig eltökélt városlakó voltam. Azok közül az új hitre tért parasztszázamzásúak közül való, akik nemcsak felejteni és hódítani akartak, hanem jól is érezték magukat a fővárosban. Szobák, könyvtárak, éttermek, mozik, kavargó presszók légkörében nekem nemigen hiányoztak a fák, a szittyós és csuhés folyópartok. Nem hiányoztak, mert ha akartam, egyetlen hátrafordulásra magam előtt láttam a réti folyókat, a szőlőhegyet, a prэшázak fehér homlokán ékeskedő napórát, a bitang természetű lódarazsakat, melyek meg-megjelentek a nyárban a fejem körül, mint a levegő sobri jóskái, részegen duhajkodva.

De valahogy az utóbbi időben megritkultak régi emlékeim. Mint akinnek a levegője fogyott el. És arra döbbenek rá újabban, hogy örülök, ha leülhetek egy bokor mellé lélegezni, vagy ha megleshetem a fekete rigót alkonyatfelé, amikor az elszáradt cseresznyefa legfelső ágára ül és éktelen rikácsolással hoz valami halaszthatatlan közlendőt a világegyetem tudomására.

Ez az erőteljes madár-kinyilatkoztatás engem néha mindennél jobban megnyugtat. És úgy vagyok vele, s más hasonló módon visszaköszönő élményeimmel, mint az apai házba visszatérő Tékozló Fiú: azt is csodálkozva nézem meg, amit szerettem és amit nagyon is ismertem egykor.

A múlt évben ismét jártam Finnországban. S egyik üres estémen végignéztem a televízióban egy dokumentumfilmet a finn erdők állapotáról. A film „orvosi látélet” volt. Kiderült belőle, hogy itt-ott a finn erdőket is megtámadta a civilizáció számos nyavalyája. A hír országos rémületet keltett. Másnap mindenki arról beszélt, hogyan lehetne elhárítani a bajt.

Erős büntudat lepett meg ekkor: én vajon kétségbe tudnék-e még esni hasonló hazai hírek hallatán? S ha igen: kétségbeesésemben nem azzal a romantikus hűséggel és sajjággal írnék-e verset továbbra is a természethez, a természetről, mint azok a múlt századi költők, akik tüdőbeteg kedvesükhöz írtak szerelmi ódákat, a végső elsiratás biztos tudatában?

Vannak természetvédő proféták s pártok, akik már évek óta Jeremiás hangján jövendölnek a pusztulásba döntött folyókról, erdőkről, óceánokról. Minden mondatuk ezerszeresen igaz és drámai. Tudom, hogy hozzájuk kéne csatlakoznom, mint egyedüli párthoz, amelynek a programját föltétel nélkül elfogadnám. De mert Magyarországon nincs ilyen párt, az ember marad magának s a természethez való viszonya személyes és meghitt viszonyként lombosodik benne. Mintha Istenhez keresne valaki utat papok nélkül...

Az asztal, ahol e szabadon tenyésző sorokat írom egy szabadon tenyésző kert közepén áll. Hátam mögött akácok, diófák, mogyoróbokrok, cickafarkliget. Jobbra tőlem vadon nőtt cseresznyefák, satnya őszibarackok, bodzasor. A telekhatár szélén daliás vadcsalánok, bürök, lapu, útszéli bogáncs. Úgy érzem magam köztük, mint az a nyelvész, aki szótárban lapozgat.

De az egésztest most, váratlanul, áthangolja egy semmiből ideérkező, dohánysárga színű lepke. Leszáll egy koponya nagyságú kőre. Előbb csak áll,

összezárt szárnyal, aztán elkezdi billedezni rajta, mint Picasso artistái a hatalmas cirkuszi labdán. Mintha a világmindenség titkos és kényes egyensúlyát ebben a percben ő keresné.

Nézem a lepkét s valami kozmikus melegség jár át. Valami befelé, a lélek belseje felé terjedő mosoly. És ha időről időre magam is elhiszem magamnak, hogy a talpam és a föld érintkezése lehetett minden erőteljes természetélményem eredete, s hogy ez az „ősi érzékiség” volt később költészetem izgató eleme is, ilyen „lepkés pillanataimban” azonban fölsejlik valami magamon túli bensőség. A természet ehhez a bensőséghez képest csak köznapiság: megszólítható és versbe írható valóság. Susog, esőzik, mennydörög s köveket lágyít holdsütésben.

A haszon

Megyünk J.-vel át a Margit hídon Budáról Pestre. Vibráló, nyári este van; fülledt, párás. A délutáni zápor maradék tócsái még nem száradtak föl a betonhorpadásokból. Ide-oda szökdelve kerülgetjük őket. J. meglepésszerűen belerúg valamibe. A gyöngye világítás miatt nem látjuk, mibe. De olyan hangja van ennek a valaminek, mint a hajcsatnak: zörgő, száraz.

Megkeresem a tekintetemmel, s akkor látom, hogy egy hatalmas szarvasbogár kapálódzik hátára fordulva a lábunk előtt.

J. ösztönösen már pöccintené is lábával el az útból a gyönyörű példányt, bele a Dunába, de én ugyanilyen gyorsan váltó ösztönrel megakadályozom.

— Hasznos? — kérdi J. csodálkozó, sőt elképedő arccal, amikor megérti, hogy a bogarat gyámságom alá helyezem.

Erre én nézek rá elképedve, s kitör belőlem a nevetés. Hasznos? Hogyan juthat ilyesmi az eszébe? Hogyan juthat egyáltalán emberi észbe? Hát lehet hasznos vagy haszontalan egy szarvasbogár behullva és beleveszve a világvárosi kavardásba, tizenöt méterrel a Duna fölött, fű nélkül, fa nélkül, egymagában, siető vagy tócsákat kerülgető lábak szelíd zúrvaraja közben?

De meg kell értenem J. kifinomult észjárását is. Elszégyellte magát, amiért első reflex-mozdulásával bele akarta rúgni a bogarat a vízbe. S maga mentségéül nem tudott mást kérdezni hirtelen zavarában, mint ami a legősibb ítékezésünk alapkérdése: hasznos-e?

Mármint: hasznos-e az embernek?

Ez a mélyen izzó önzés, ez a gyakorlatias ösztön az idők kezdete óta vérünkkel vált. Támadó és védekező mozgatainkból ugyanúgy előszikrázik, mint váratlan elszólásainkból, holott sem a hasznosság, sem a haszontalanság fogalma nem ilyen egyértelmű. Mint a világon minden: egyik is és a másik is viszonyt tételez — a hasznosítható és a hasznosító viszonyát. Ami egyértelműen azt jelenti, hogy az érték nemcsak a hasznosíthatóban van elrejtve, hanem a hasznot kereső személyben is. Magyarán szólva: a haszon igazi értékét a viszony jellege, természete, szellemi mélysége határozza meg. Az idő és az alkalom kopársága vagy telítettsége. Ha például J. sem azt kérdi tőlem zavarában a Margit híd közepén, hogy hasznos-e

a szarvasbogár, hanem azt; hogyan kerülhetett ide — a kérdés más érzelmeknek, gondolatoknak, emlékeknek s általuk más értékeknek nyit távot. A gyámoltalan bogár kapóra jön a képzeletnek s rögtön izgatni kezd: csakugyan hogyan röpködhetett ide emeletes házak, villamos huzalok szövevényén át. Magától tévedt ide, vagy kirándulók hozták magukkal egy fűben meghempergetett hátizsákon?

Elég ennyi a tűnődés beindulásához, máris kitarul a gyerekkor nagy csapongásaival s barbár élményeivel. Zöld esték úsznak elem erdőalji csönddel s a levegőben imbolyogva röpködő szarvasbogarakkal. Ott lapulok a fűben, kezemben letört bodzaággal, hogy óvatlan pillanatban lecsaphassak rájuk. Fűt a vadászszenvedély ősi izgalma, de közben mintha Dylan Thomas költő gyerekkori barátja volnék, az ő bagolyhuhogásos verseiben bóklászatok, sőt verset írok magam is; a kezem feje harmatos, és már rég nem az foglalkoztat, hogy hogyan és miként került a hídra a szarvasbogár, hanem az, hogy én hogyan kerültem föl az erdőalji fűből ide az elborultan hömpölygő Duna fölé, autók, villamosok nyüzsgésébe, a világ egyik legvonzóbb városába?

Íme a „haszontalan” bogár máris hasznossá vált, mert abban a viszonyban, ami kettőnk közt a sors esetlegessége révén alakult ki, nemcsak önmagával maradt azonos, de szövetkezett az én képzeletemmel is. Múltammal, sőt a most alakulató jövőmmel is.

A már gyakorlatias világ az ilyen „áttételes hasznot” nem tekinti igazi haszonnak. Legföljebb véletlen szerencsének, költészetnek, bolondériának, vagy hogy a kínálkozó szójáték üdeségével éljek: bogarasságnak. Aki — európai ember létére — alaposan körülnézett Amerikában, meghökkenve könyvelhette el magának, hogy mennyi, de mennyi mosoly, nevetés, fogak és fogsorok kirakati öröme villogja körül. A siker légköre fülig elhúzott szájakat kíván. Célszerűség, hasznosság, lendület, életerő — ezeket a fogalmakat nem csupán a reklámszintű gondolat ismételteti reggeltől estig és égeti bele a tudatba, de a politikai akarat is. Európát Amerikától az Atlanti-óceán mellett még a kételyre, a kételkedésre való hajlam is elválasztja. Mi — óvilágiak — nem vagyunk föltétlenül *borúlátók*, de az átlag amerikai, születésétől és nevelésétől fogva föltétlenül *derúlátó*; mentes az örökös latolgatásoktól. Talán még a neurózisa is a kötelező vigyorgás egyirányú utcájába tereli bele. És elhúzódik ez a kényszer a halálig, sőt azon is túl! Láttam olyan „kicsattanó egészségről” tanúskodó halottat, akit oly üdére és sportosra maszkíroztak, mintha a halottasházban az utolsó tévéfellépésére készülne.

Mi más ez, ha nem a végsőkig csigázott hasznosságelv? Mért is legyen a halott riasztó? Kinek az érdeke, hogy féljenek vagy undorodjanak tőle? Különösen akkor, ha gazdag volt és bölcsesség helyett igézetes összegű vagyont hagyott az élőkre. A holtak és az élők is úgy próbálják közösen kicselezni a halált, hogy elhazudják belőle a rettenetet. Nem vallás és nem filozófia segíti őket ebben, hanem a kedvező célszerűség, a megrendüléseket áthidaló gyakorlatiasság. A „rózsaszínű praxis”.

A civilizált világ minden országát fenyegeti az amerikanizálódás ragálya. Leginkább épp a technikailag fejlett államokat. Egyrészt azért, mert a tömegtermelés és a megbabonázott fogyasztás korában Amerika az a betegesen izgató maneken, akit másolni kell, másrészt azért is, mert az olyan közvetítőeszközök, mint amilyen a televízió, a rádió, a videó, a film, ezek-

ben az országokban képes legelőször közölni és elterjeszteni a zene, a szórakozás, a viselkedés, az öltözködés, a gondolkodás új módozatait. De, azt hiszem, nagyot tévednénk, ha pusztán a rockzenével, a farmernadrág elterjedésével, a kocogás, az erőfitogtatás divatjával s az üdvösségkeresés hasonló természetű formáival azonosítanánk az amerikanizálódást. Lappangóbb és áttételesebb formái is érvényesülnek. Ilyesminek érzem én a lecsupaszodó haszonelvűség terjedését a világban. A mának élés vigasztalan hedonizmusát: a gyorsan fölserkenő, illetve fölserkentett vágy minél gyorsabb kielégítését.

Az eredeti tőkefelhalmozás korában Amerikát még az ódivatú protestáns erkölcs kormányozta. Dolgozni nemcsak a munkabérért kellett, de a becsület, a tisztesség nevében is. Eszményi az a munkás volt, aki nem dohányzott, nem ivott, nem élt kicsapongó életet. A munkaerejével megtermelt haszon egyúttal tehát a morális értékek takarékkönyvébe is belekerült. De attól a pillanattól kezdve, hogy az amerikai gazdaság elért egy bizonyos szintet s ki tudta elégíteni az alapvető igényeket, gyorsan átállt s hozzálátott ahhoz, hogy a fogyasztói igényeket mesterségesen fölcsigázza. Kezdte meggyőzni a vásárló állampolgárt, hogy olyan árut is vegyen meg, amelyről eddig álmában sem tudott, s talán szüksége se volt rá. A reklám, mint a csábítás műzsája állandóan a jobb dolgok iránti vágyat élesztgette az egyénben. Nem a szükséges került az ember szeme elé, hanem a lehetséges. A lehetséges pedig — mint tudjuk, közegellenállás nélkül — újabb lehetőségre utal, s ezáltal illúziót szül.

Néhány esztendő alatt itt, Magyarországon, belekóstolhattunk ebbe a bódító élménybe. Mindenféle behozatali áru tűnt föl a belváros üzleteiben. Ötféle szappan helyett harmincféle szappan, s tízféle bensőséges, meghitt női holmi helyett ötvenféle kivitelű; s mi vásároltunk, mint akit sajogtató hiányérzet gyötör, vagy, pénz híján, bámultuk csak a kirakati példányokat, amelyek mögött érzéki, párás vidékeket sejtettünk, tengerpartot, nap-sütést, pálmát, lebarnult testeket.

Haszon?

Netán a sóvárgás, vagy a lázadni tudás haszna? Ha a léleké és a szellemé is volna ez az újkeletű sóvárgás, akkor könnyű szívvel rámondhatnánk, hogy még az ilyen bolondító, kéjes csigáztatás is hasznos, de amikor csupán a testre, a test kényelmére szűkül, mi mást mondhat az ember, mint hogy nem egyéb ez, mint az anyagi világ romantikája? Paul Nystrom, a modern piac egyik szakértő kutatója éles szemmel vette észre, hogy az ipari civilizációhoz, járulékos elemként, ma már nem tartozik hozzá a fölhalmozható erkölcsi haszon, ellenkezőleg a „hiábavalóság filozófiája” tartozik hozzá. A kimerült, a fásult, a céljavesztett ember azzal igyekszik el-leplezni — maga előtt és mások előtt is — élete ürességét, hogy újabb és újabb holmikkal, árucikkokkal frissíti föl környezetét. És ha így se nyugszik meg, a hiábavalóság érzése olyan pótcselekvésekre, pótszenvedélyre vált át, mint az alkoholistáknál az ivás kényszere. A fájdalmas úrt újra és újra ki kell tölteni valamiféle ideiglenes reménnyel. Régen a közerkölcs kátéja egyértelműen arra buzdította a dolgozó polgárokat, hogy a munka: erkölcsi kötelesség. Ma szó sincs ilyesmiről. Dolgozni azért kell, hogy a munkás minél eltökéltebb, minél szorgalmasabb fogyasztó lehessen. Ezzel aztán be is zárul az az ördögi kör, amelyet jó néhány amerikai társadalomtudós már az ötvenes-hatvanas években keserűen és pontosan megfogalmazott. Megfo-

galmazásaik lényege az, hogy amikor a gazdasági szükségszerűség behódol a korlátlan gazdasági fejlődés szükségszerűségének, az alapvető emberi igények kielégítése helyett elkezdődik az igények megfegyvelmezhetetlen elburjánzása.

Ha nekünk itt Közép-Európában ettől a jövőtől közvetlenül nem kell is félnünk, a sóvárgás fertőzése révén számolnunk kell vele. A hiányérzet ugyanis nagyhatású erő volt mindig, már-már vallásos indítékú, s különösen azzá vált napjainkban, amikor tekintetünk úgy sétálgat a világ szemkápráztató üzletnegyedeiben, mint ahogy egy magyar tanyasi lány vonulgat lassan, mondjuk Bécs belvárosában. Legyen bármi a véleménye, megtérve a csillogó kirakatok közül, az ábrándozást, mint valami beteges szerelmet életreszólóan hazahozza.

A társadalmak rossz közérzetét manapság — eszmék és célok hiányában semmi más, még utópisztikus ígéret sem képes ellensúlyozni, csak a „jólét ígérete”, illetve megvalósulása. A közvetlenül fölélhető és hasznosítható haszon.

Vannak idegbetegek, akik céltalanságuk és reménytelenségük állapotában ellenállhatatlanul evés-kényszert éreznek. Mondjuk ki kereken: zabálnak. Az ilyen betegnek hiába szónokolna az orvos aszkézisről, a hang nyilvánvalóan csak vadítaná őket.

Így van ez valahogy azzal a neurotikus tömeggel is, amely áttételek nélkül kívánja megvalósítani saját érdekeit. Elképedve kérdezi ez a tömeg egyetlen ember szájával is: hasznos-e a szarvasbogár egy világváros kellős közepén? Hasznos-e a csodálkozás, a jó emberi szó még akkor is, amikor már veszte minden és nincs értelme semminek se? Ezt kérdezi fölhúzott szemöldökkel: hasznos-e a vers, az igazság, a művészet, a filozófia, az önismeret láza? A célszerűségnek világa fölé odanyomuló szelíd emberi gúny, és netán hasznos-e az is, ami első látásra fölöslegesnek hat és haszontalannak látszik?

Így érkezel?

Várd be a tücsköt a forró mezőn,
várd be a szöcskét, mert utánad jön,
várd be a felhőt, miért menekülsz,
jobb, ha pihenni a fűbe leülsz,

és hegedülsz, zümmögsz, hűmmögsz, amíg
nyomokban sorra mind megérkezik,
akit egyszer lehagytál, körbefog
a sok izgő-mozgó emlék, a sok

ráérős fű, fa, állat, napsütés,
eső, tűz, víz, halál és születés,
várd be a múltat, mert így védtelen

vagy a tücsöktelen, rossz réteken,
s hiába érkezel, ha nincsen ott,
ki elkísért, s ki útnak indított.

Változik fűvel, léggel

Kinő a fű, és feltámadnak a legyek,
így lesz tavasz, ilyen lesz, bűzösen
eláraszt, jóval, rosszal is üzen
nekünk, egyszerre ébreszt meleget

és romlást is, akár egy kései
szerelem, kétértelmű és gonosz,
mert nem lehet s nem kell kivédni,
el kell fogadni, amit idehoz

a szél, fűillatot, szemétszagot,
szétfeszíti a csukott ablakot,
erővel rád tör, hát választanod

kell: vársz-e még és bújsz-e még tovább,
magadra zárva egy hideg szobát,
vagy elhiszel már minden változást.

Győzelmes együttlétünk

Ha mindig együtt lennénk, és ha mindig egymásba kapaszkodnánk, mint egy furcsa szörny, kettőnknek elég is lenne, untig elég, két szem, két kar, két láb, hogy újra

meg újra, összetartva s összeszokva, végigjárhassuk napi útjainkat, s míg egyik kéz az üres szatyrot fogja, a másik kéz lekapcsolja a villanyt,

s míg egyik láb a lépcsőt tapogatja, a másik láb a testet megtámasztja, s mit egyik szem lát, azt látja a másik

kora reggeltől késő éjszakáig, ha egyek lennénk, mindhiába mennénk akárhová: ott is magunkra lennénk.

Friss hó a könyvön

*Friss hó a földön, fákon, házakon,
friss hó a borzas cinkeszárnyakon,
friss hó a nappalon, az éjszakán,
friss hó a kórházon, az iskolán,*

*mindent bepótol, mindent betemet,
könyvespolcodat és szerelmedet,
ismét fehér az élet, nincs betű,
hideg tücsökbajuszként vár a fű,*

*és fonákul bár, de te is szabad
vagy: új szennyre sóvárgó, tiszta lap,
amelyen semmi írás nem maradt,*

*hiába róttad sok-sok mondatod,
napjaid ismét makulátlanok,
nem jók, nem rosszak, csak ártatlanok.*

Németh László kiadatlan írásaiból*

Az öregedésről

Amikor Halász Gáborral, a tanulmányíróval, utolszor együtt voltam, érdeklődtem, mivel foglalkozik. Élvezem az öregedést, mondta. Illik a műfajomhoz.

Bölcs emberek mindig tudták, hogy megöregedni nem szomorúbb, mint felnőni vagy megszületni. Amikor Sophoklestől megkérdezték: hogy állsz, Sophokles, a szerelemmel, tudnál-e még asszonyt szeretni — Ő azt felelte: Isten őrizz, kedves barátom. Olyan őszinte örömmel mondtam búcsút a szerelemnek, mintha csak egy örült és kegyetlen úr mellől szöktem volna meg. A mi korunkban a Sophoklesek megfogyatkoztak. Tanítványaimnak sokszor idézem Weöres Sándor versét: „Azért szánom én a mai embert, mert a szíve nem bír öregedni”. Mért nem bír? Mert a semmit sem becsüli úgy, mint a testi frissiséget? Azt hiszem, nagyobb oka is van. A megöregedéshez töke kell: lelki tartalékok. Akiből túlsokat vett ki a gyermekkor: sosem lesz felnőtt; a megerőltető férfikor öregségünket eszi meg. Századunk kitolja az átlag élet-határt, de elnyúvi tartalékait.

Mostanában sokat beszélek egy emberrel, aki ötven éves kora felé mindenéből kifosztódott. A családjá elfordult tőle, a nemzetből kizáródott. Azt hittem, igen nyomorultnak kell éreznie magát: hiszen húsz éven át ezért a kettőért élt; szerencsétlenségének is az volt az oka, hogy mindkettőt túl mohón akarta beoltani önmagával. Nagy meglepetésemre derültebbnek találtam őt, mint valaha. Eleinte azt mondta, én is azt hittem, hogy nyomorultnak kell éreznem magamat. De rájöttem, hogy nem vagyok az. A veszteség kárpótolt azért, amit elvesztettem. A sok mindenért, amiből kiforgattak. Mindent kaptam, amelyben idáig nem értem rá szétpillantani. Ha a gyerekeim egy kis szeretetet színlelnek: a cselédjük leszek. Ha a nemzet megtúr gondjai mellett: abba bódulok bele. Így a világot és az emberiséget kaptam hátralevő éveimre családomul és nemzetemül.

Igen, szinte jó, ha gorombán veszik el az embertől férifijátékait. Így jut fényhez, ami öregkorunkra volt bennünk félretéve. Amit Sophokles egy szenvedélyről mond, *mindenre* érvényes: az ember úgy gondol vissza rájuk, mint aki örült kegyetlen uraktól szabadult meg. Az ifjúsághoz, férfikorhoz partnerek kellenek. Kedves, feleség, barát, bajtársak, gyermek, ország. S minél szerencsésebben és mohóbban akar valaki férfi lenni, annál biztosabb, hogy viszonyok helyett sebeket nyit magán. Az öregkor ereje az, hogy magunk is ele-

* Az öregedésről még a Válasz számára készült, Illyés Gyula hagyatékában maradt fenn. A Marconnaynak szóló levél A nagy iram című önéletrajzi regényének első részét, a Gyermekkort elemzi. A költőt Németh László még a Napkelet szerkesztőségében megismerte, ő a modellje az Aurél a Kékesen főhősének. A Benedek Andrásnak írott levélről korábban szoltunk egy Illyésnek írt beszámoló jegyzetében. (G. F.)

gek vagyunk hozzá. Egy magányos ifjú csupa dac, sértődés, mélabú: az igazi öreg akkor is magában van, ha egy ország ül a lábainál.

Mint bölcsélet tanár is tapasztalom, hogy az embernek két életkora van, melyben a filozófiára különösképp fogékony. Az egyik az, amelyben legkülönb tanítványaim vannak. A nemi érés lázán átestek, s az ifjúság néhány hűvös, szellem-érlelő évet iktat az életükbe. A másik, amelyben tanárjuk szeretne lenni. A test már hanyatlásnak indul, de a lélek még nő s önmaga zavarain túlemelkedve, az egészre emeli pilantását. Ebben a két korszakában lesz az ember az, ami igazán: homo metaphisicus. De míg az ifjúság mögött szól, a metafizika a számukra kikötő. Őket a világba hajtja rendet teremteni, minket a kincseink közé ültet.

A magyar szellem még nem fedezte föl a megöregedés hatalmát. Az élet itt hol az embert égette el, hol tartalékjait. Az egyetlen hiteles öreg, akinek a sugárzásában én is fürödhettem — Móricz Zsigmond — túl keserves klimakteriumon ment át, hogy mint öreg egészen kiforrhasson. Pedig a magyar irodalomnak tán semmire sincs olyan nagy szüksége, mint egy kis öregedésre: a legfiatalabbak érzik ezt legjobban. Sohasem magzott föl annyi metafizikus költő, mint ma a társadalmi kérdések korában. Vajon mi, akiknél mégis csak természetesebb, hogy megöregedjünk, győzzük-e velük a versenyt ebben az egyben legalább?

Debrecen a nemzedéknyilatkozatok városa. Húsz éve, lerohanván, mi is itt vettük észre, akkori fiatalok, hogy nemzedék vagyunk. Milyen proklamációt tehetnénk közzé most, öregkorunkra? Akiben köztünk az öregedésre a legtöbb tehetséget láttam, Gulyás Pál, halott. De az élők közt is vannak háromnégyen, akiket mint sokat ígérő öregeket vén kritikusként számon tartok. S ha egy ifjú Pleiadhoz legalább heten kellene, egy nemzet felnövéséhez az emberiségbe — Weimar a példa — két, sőt egy öreg is elég lehet.

Ezt az öregkort persze meg kell adni nekik. A gyerek sem védtelenebb az öregedőnél. Őt erős szeretet védi, az öreget a halvány kegyelet. A gonosz, erős öregek azért ragaszkodnak annyira a hatalomhoz, mert ismerik ezt a kegyeletet. A hatalom azonban mindent megront: az öregséget is. Bár érzékenyebb vagyok a szégyenre, szívesebben töltöm el szégyenben az öregségemet, mint hatalomban. Mert ebben is van ám szép s öreg emberhez méltó: rábízni magunkat arra a minimális tiszteletre, melyet egy becsületes életműnek még a merénylőben is föl kell keltenie. Az ember úgy érzi: most kezdeném az igazit. De az ellen sem tesz, ha egy vásott gyerek az egészszet elpattintja. Akiben az „én” megszűnt: annak az élet jó s a halál könnyebb. Az ember gondja, hogy vigyázzanak — a magukéra.

(1948)

Levél Marczonny Tibornak önéletrajzi regényéről

Kedves Tibor,

el kell mennem, itt hagyom a kéziratodat: őszintén gratulálok hozzá. Már mint probléma is izgató: hogy lehet, hogy valaki, közelebb a hatvanhoz, mint az ötvenhez, ennyivel jobb művet ír hasson, mint a régiek. Verseidről — ameddig költői fejlődésedet követtem — az volt a véleményem, hogy elsődrendű, színes, művészi temperamentum megnyilatkozása, de mondanivalójuk nem elég súlyos, a kaleidoszkóp-csillogásból nem bontakozik ki ehhez mértén jelentős költői profil. Ebben a könyvben a vers nemes iramát nemcsak hogy át tudta menteni a prózába, de jóval jobb prózaírónak bizonyultál, mint költőnek, egyrészt mert a prózában sokkal ritkább ez a száz oldalakon át kitartott magas s mégis konkrétumokba horgonyzott hang, másrészt itt megtaláltad a hanghoz méltó mondanivalót: a csodálatos tisztán megőrzött, prózai művekbe eddig el nem pocsékolta gyermekkori emlékeket. S még egy: most derült ki — főként az ispánt, kocsist, parasztokat, vidéki urakat ábrázoló részekben — amit lírai önimádatban eddig nem vettél észre, hogy milyen elsőrangú emberábrázoló vagy. Aztán meg az anyag is rendkívül érdekes: az a dunántúli féларisztok-rata és félmagyar világ nyomtalanul elvész, ha te meg nem örökíted. Így hát sok minden együtt van ebben a műben: a prózát átlegő költészet, emberfestés, dokumentális hitel. Kifogást tán a túlságosan gomolygó szerkesztés ellen lehetne felhozni, főként az első részben, ahol az ősök közt elvész néha az ember. Néha Eta figyelmeztetése is eszembe jut, amikor nagyban magyaráztál s ő rád szolt: Tibor, ne nézd magad a tükörben. Ilyen tükörbevetett pillantások itt is vannak, s akkor egyszerre kiesel költői realizmusodból, fölgyúl az önimádat tüze s a kis Tibor olyan okosat mond. Az utolsó nyolc oldalt — ha kiadókkal tárgyalsz — oda ne add, különben sem érzem szükségesnek. Bosszú és diadal: legyen a mű.

1954. I. 16.

Németh László

Levél Benedek Andrásnak a Galileiről

Kedves Barátom,

itt a szigligeti csöndben, a balatoni hegyek vonalát nézegetve, ráértem a Galilei-ügyön nyugodtan gondolkodni. Azt hiszem, megfejtettem a számomra oly érthetetlen változtatási kívánságok értelmét: Castelliből, aki (ahogy most mondják) pozitív alak volt idáig, negatív figurát kell csinálnom. Amit én úgy fordítok le magamnak, hogy a tizenkét papi ruhát hordó szereplő közül egyiknek sem szabad rokonszenvesnek maradnia. Így persze megértem, hogy Gyula szavával mért feltétel, ami „lényegtelen”. De azt is, hogy akármennyire szeretném, ha a darabom megjelenne (s a jóhiszemű emberek szemében egy kicsit megvédene), inkább erről az elégtételtől is lemondok, mint hogy ebbe a változtatásba belemenjek.

Először is: olvastam vagy hetven—nyolcvan Castelli-levelet, a legrokonszenvesebb hang az egész levelezésben. A pör után szinte melancholikus lesz, nem vár semmi jót századától. Az hogy szerzetes, egészen mellékes körülmény a mellett, hogy tudós; a tudománytörténet mint Olaszország egyik legnagyobb tudósát, egy új tudományág, a hidrodinamika megalapítóját tartja számon. Ha egy vagyontalan ember tudós akart lenni, akkoriban nem is volt más útja, mint hogy az egyházi rendbe lépjen. Castelli ott soha semmi méltatlant nem csinált. Legfőleg nem dobta le a csuhát, nem lett Giordano Brno, — ami persze életkor és temperamentum kérdése is. „Negatívívá” tennél te egy ilyen alakot, Galilei egyetlen síríg-hű barátját, csak hogy darabod „sematikusabb” legyen?

De fontos kompozíciós okok is elleneszoznak, hogy az oszlopot, amelyet a darabban Castelli jelent, ki hagyjam fűrészelni. Galilei nem naiv gyerek, aki művével ártatlanul bemegy egy oroszlán-barlangba. Ő az egyházon-belüli jobbérzésű, tudányszerető pártra számít, amely segítségére lesz a szegyenletes tilalom feloldásában. Mi ezt a pártot a javítások során (íjedten veszem észre) megsemmisítettük. Eltűnt Ciampoli bíboros, a könyv recenzense, akit a pápa vidékre száműzött, el Campanella, a pápa filozófusa; a szienai érsek mondása jezsuita pletykává fakult, Castelli és Galilei ellentétét az utolsó jelenetben elmélyítettük, az ítélet előtti meghasonlást a bíboros-testületben jórészt kihagytuk. Ezek a változtatások önmagukban mind jelentéktelenek, főként ha az ember nem figyeli tovább rezgésüket a műben, valójában azonban épp azt a mély erkölcsi válságot tüntettük el, amit a Galilei-pör az egyházban fölkaavart.

Neked nem kell magyaráznom, hogy ezek a sematizáló törekvések milyen helytelenek még akkor is, ha nem az író és a mű, hanem az igazi propaganda szempontjából nézzük. Gyulának tökéletesen igaza van, hogy itt minden baj ebből eredt: én egy felfedező [útra] vállalkoztam (emlékezz megbeszélésünkre), a színház pedig egy antiklerikális darabot várt tőlem. De noha én nem vállalkoztam arra, amit ki akartak sajtolni belőlem: állítom, hogy Galilei e javítások nélkül azt a célt is jobban szolgálja, nemcsak azért, mert, úgy ahogy én beállítottam, épp azt a pillanatot fogjuk el, amikor egy testület, szervezet, amelyben jóérzésűek és heccmeiszterek akkor még mind együtt vannak: az előbbieket ellen dönt, részben mert valami izgató, kiszámíthatatlan novummal került szembe; részben mert a fatális emberi gyengeségek túlsúlyba kerülnek benne. Az én darabomban Castellinek nem a korlátoltságán, hanem épp a szomorúságán, a reménytelen ragaszkodásán egy egyházi szempontból voltaképp forradalmi tételhez (kinyilatkoztatás és természetismeret párhuzamosságáról) mutathatja meg igazán, hogy az egyház sorsa e pörben megpecsételődött. Menynyivel kevésbé drámai, amit cenzoraim akarnak s csaknem el is értek: hogy Galilei — a kész és eltökélt gonoszok barlangjába menjen be tanaival.

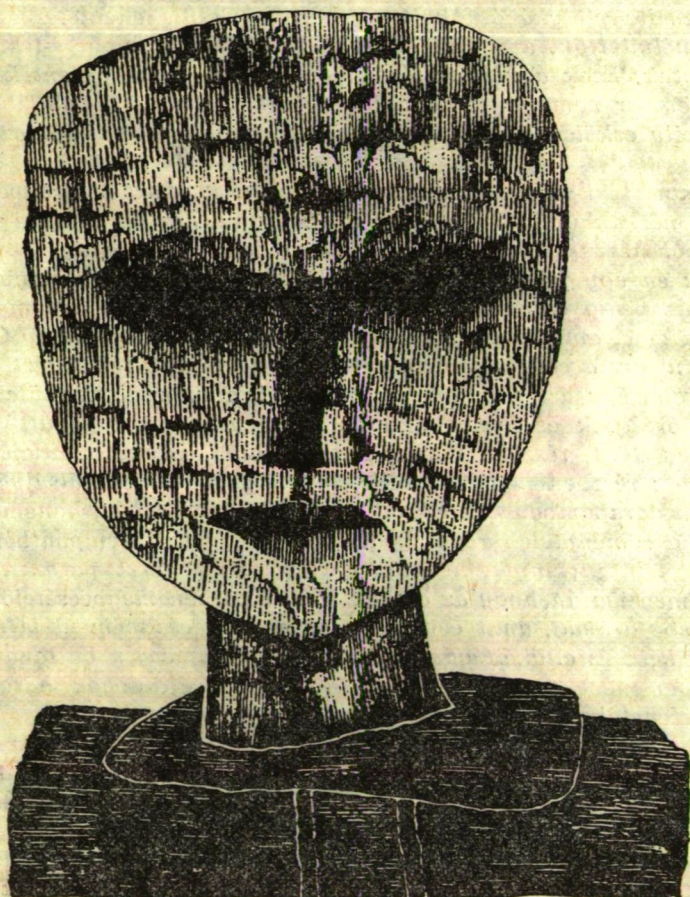
Sajnos, én nem tudom az életet angyalok és ördögök harcának látni. S Galilei történetében is csak azt láttam, amit a magaméban is már annyiszor, hogy sok kis emberi gyöngeség, korlátoltság, sőt még némi jóakarát is, összeszövetkezve pokolt tud teremteni, egy valódi vagy vélt igazságához tehetetlenül ragaszkodó ember körül. S morálisan is veszedelmes dolog: azt tanítani, hogy a világ vértanúit ember-ördögök gyötörték meg. Így mindenki azt mondhatja: én nem vagyok Júdás, nem vagyok Inchofer; de ha azt látjuk, hogy a bennünk is meglevő hibák azok, amik egymással szövetkezve az érték gyehennalángjává válnak, akkor megdőbbenünk s óvatosabbak leszünk tetteinkben.

De ez már messze vezet a ténytől, hogy a Galilei-előadásról egyelőre le kell mondanunk. A színház is kétségtelenül sok munkát veszített benne, én azonban még többet s azonfelül az egészségemet is. De a veszteség nem végleges, — hisz meglehet, hogy mindazt, amit itt írtam, egyszer ott fent is belátják s akkor van egy kész darabotok. Gyulának mindenesetre köszönettel tartozunk, én is, de még inkább ti, hogy művészi lelkiismeretem további erőszakolását közbelépésével megakadályozta. Nem tudom, elhiszed-e, de én inkább a ti érdekekben fordultam hozzá; munka közben megszerettelek titeket, főként téged.

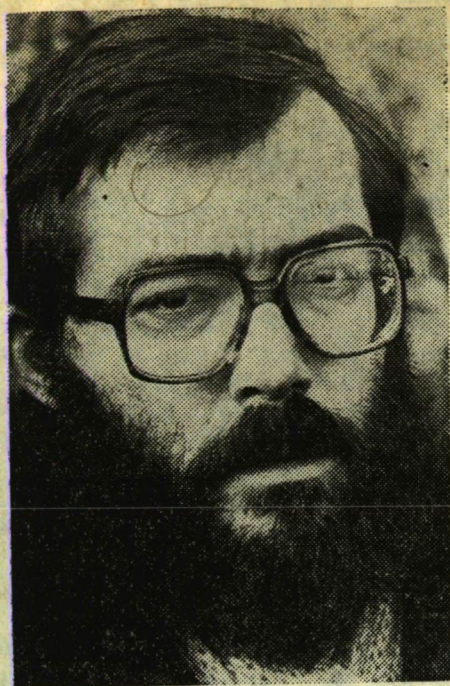
Barátsággal:

Szigliget, 1954. március 6-án.

Németh László

SZENTI ERNŐ RAJZA

„Akkor vagyok
a legszemélyesebb,
amikor
álarcot veszek föl”

BESZÉLGETÉS
BAKA ISTVÁNNAL

Baka István számomra az izléses költő. A verskép olyan kitűnően felkészült, magabiztos értője, kinek költeményeiből eme tudás fölényes birtoklása akkora erővel sugárzik, hogy alkalmanként elhalványítja az intenciót. Prózaíróként is a rá jellemző költői minőségeket mozgósítja: novellái légiések, a látomás régióiban elbeszélők.

Ha nem lenne alkotó, hanem filológus, érvényes lenne rá a szó: szaktekintély. Egy hajdani FIJAK-ülésen történt, hogy egy képzavar határán levő metaforán összezsaptak a vélemények. A vitát — mintegy ultima ratióként — az egyik költő kijelentése zárta: „tessék lemenni Szegedre, és megkérdezni Baka tanár úrtól, ő megmondja!”

Baka István ma is Szegeden él, a Kincskereső szerkesztője. 1975-ben jelent meg Magdolna-zápor címmel első verseskötete, majd szerepelt az 1979-es, szegedi költőket bemutató antológiában.

— *Bizonyára sok dolog történt veled 1979, a Gazdátlan hajók megjelenése óta. Most ezekből mit tartasz fontosnak megemlíteni?*

— *Nem mondhatnám, hogy sok minden történt velem 1979 óta, és a Gazdátlan hajók sem határkő a számomra. Amikor ez az antológia megjelent, már két éve a kiadóban volt második kötetem, amely Tűzbe vetett evangélium címmel csak 1981-ben került a könyvesboltokba. Megírtam azóta egy kis kötet prózát és egy hasonlóan vékonyka verseskötet. A prózakötet, amely három novellát és egy színjátékot tartalmaz, Szekszárdi mise címmel 84 nyarán jött ki, a verseskönyv — Döbling címmel — 85 tavaszán jelent meg. Ami ezekből*

a legfontosabb: a versek közül mindenekeelőtt a Döbling, a novellák közül pedig a Szekszárdi mise (tehát a „címadó” írások).

— *Egyszer azt nyilatkoztad a Szegedi Egyetemen, hogy plebejus költő vagy. Mit jelent ez a kifejezés?*

— Nagyon bosszantott, hogy a kérdező ma is a népi—urbánus ellentét-párban képes csak gondolkozni. Ezért mondtam, hogy plebejus vagyok, azaz se polgár, se paraszt, már iparos nagyszüleim is e két kategória között voltak félúton. A plebejusság nem kulturális beállítottság számomra (a kultúráim inkább polgári, mint népi, és könyvekből szerzett, nem a környezetemtől eltanult), hanem egyfajta erkölcsi magatartás, amelynek legfontosabb szabálya: ne tiszteld a hatalmasokat!

— *Minden szerzőnél érdekes, sőt, fontos lehet, hogy kiket olvas. Neked mik voltak meghatározó olvasmányélményeid?*

— Legfontosabb kamaszkori olvasmányaim Rilke, Jeszenyin, García Lorca és József Attila voltak, az ő hatásukra kezdtem úgy írni, ahogy most is írok. Egyetemista koromban újabb meghatározó versélményeim már nem voltak, talán csak az, hogy huszonnégy éves koromra szerettem meg Adyt, akitől addig idegenkedtem, és ekkor ismertem meg Pilinszkyt is. Vörösmarty utolsó versei is ekkor értek hatássá bennem. De ezeknél is fontosabb volt, hogy elolvashattam Bulgakov: Mester és Margaritáját és Marqueztól a Száz év magányt. Ezek hatása azonban akkor derült ki, amikor hat-nyolc évvel később elkezdtem prózát írni.

— *Verseidben folyton Istennel viaskodol. Ha valami rendkívül sajátosság a költészetedben, akkor ez biztosan az: szinte óvakodsz attól, hogy valami pozitívumot elmondj Istenről, mégis majdnem ugyanannyiszor fordul elő nálad az Isten, az Uram kifejezés, mint ahány verset írtál. Nagyon szoros a kapcsolatok: „az Isten / csak a lélek legszomja és e szomjon / s más kórtermeken kívül semmi sincsen” — írtad a De profundisban.*

— Nem vagyok hívő, bár szeretnék az lenni. Nem kaptam vallásos nevelést, de katolikusként kereszteltek, és a keresztény vallások közül — talán ezért is — legjobban a katolicizmushoz vonzódom.

A versbéli Isten még vallásos költőnél sem a vallás Istene (legalábbis nemcsak az), hanem valaminek a jelképe. Számomra azoknak az irracionális erőknek az összessége, melyek életünket és a történelmet irányítják. Isten ezért a végzetnek, a létezés irracionálisának jelképe, olyan erőké, melyekkel szemben az egyénnek — és nemcsak az egyénnek — reménytelen szembeszállnia. A végzet, a természet közönye, az a gonosz részvétlenség, amellyel szüle-tésünket és halálunkat fogadja — ezek ennek az Isten-képnek az összetevői. Nálam azért ilyen Isten, mert nem vagyok hívő. De ha hívő lennék, akkor is ilyennek kellene elgondolnom, mert ebből a világból csak ilyen Isten létezésére lehet következtetni.

Isten a történelemben is működik. Nem tagadom a történelmi fejlődést, de ez a fejlődés nem csökkenti a létezés tragikumát. Amennyivel ésszerűbbé és/vagy komfortosabbá válik a világ, annyival több borzalom is halmozódik föl benne.

— *Verseid másik sajátossága és egyben jellegzetes ambivalenciája, hogy szigorú képi egységből, egy meghatározott tárgyi és érzelmi világ elemeiből szerveződik a látvány, ami végül is egy teljességgel bomló, önmagával marakodó valóságot mutat. Mennyiben tudatos ez a kettősség?*

— Természetesen bennem is megvan az az igény, hogy a világot egységben és harmonikusan lássam. Ez az igény fejeződik ki abban, hogy igyekszem szigorúan szerkeszteni, mivel a vers a valóság helyére lépő valóság is, amelynek éppen olyan megszervezettnak kell lennie, mint amilyen megszervezettséget feltételezünk a világról.

Én a versben mindig a valóság egészéről akarok szólni. A valóságot mindig abba a versbe próbálom sűríteni, amit éppen írok. Ezért választok tárgyat mindig egy látványt, s e látvány minden elemének megkeresem a megfelelőjét a verset sugalló életérzés vagy élettény elemeivel. Például a Circumdederunt című versemben egy pókhálós pince és a „világ” képe mosódik össze úgy, hogy a „világ” minden eleméhez a „pince” egyik elemét kapcsolom, az egész tehát egy kimondatlan alapmetafora — a világ pókhálós pince — kibontása. Persze, ez a módszer ilyen tisztán ritkán érvényesül, de arra mindig vigyázok, hogy a kiindulásul szolgáló látványba ne keverjek oda nem illő, az alapmetaforától idegen képi elemeket.

Azt hiszem, a megformálásban erősen hatnak rám a zenei formák. Ahogy egy zenemű egy tételében a témák szembenállása és egymáshoz viszonyított változása mond ki mindent, úgy próbálok én is a magam „témaival” bánni, gyakran a szonátaforma elvei szerint.

Én nem egymás mellé rakom a képeket, nem egy gondolatsort illusztrálok velük, hanem a versnek nemcsak képi, hanem gondolati központját is jelentő alapmetafora minden lehetőségét igyekszem kibontani. Ezért is csodálkoztam mindig, hogy egyes kritikusok az általam egyébként igen tisztelt Nagy László tanítványai közé sorolnak, holott a Nagy László-iskola módszere egészen más.

— *Verseidben sok népköltészeti elem újul meg. Általában kozmikussá növekedett természeti képpel kezdesz, ezt bontod ki egy allegóriában — kedvenc költői képedben —, hosszabb költeményeidben élsz az ismétlés eszközeivel, s a mindenkori színtér a táj, a mező, az égbolt, nagyon ritka a szobai helyzet. Jogosnak tartod ezt a megállapítást?*

— Jogosnak tartom, de nem érzek magamban erős népköltészeti hatást, illetve ez egy olyan hatás, amit én — városi lévén — már másodkézből vettem át. Ha „másodkéznek” tekinthető Vörösmarty, Ady, József Attila költészete. Ami itt lényegesebb, hogy én ugyan nem paraszti környezetben nőttem fel, de nem is nagyvárosban, hanem az akkor még otthonosan kisvárosias Szekszárdon, ahol még kirándulni sem kellett, hogy az ember „természetet” lásson, elég volt felnézni a dombokra (akkor még nem voltak otromba kockaházakkal beépítve). Természetélményem azonban nem is annyira Szekszárdhoz, szülővárosomhoz kapcsolódik, mint inkább a tágabb tájegységhez. Ha például, leírom ezt a szót: tó, akkor mindig azt a Szekszárdtól 25 kilométerre, a dombori hajóállomáshoz közel található kis, fákkal körülvett tavacsát látom, amely eredetileg kubikgödör volt. Erre utal, hogy közvetlenül a gát mellett van. Ide jártam ugyanis kerékpárral nyaranta minden héten Szekszárdról, itt napoztam, fürödtem, olvastam át egész napokat kamaszkoromban, így képi alapélményem nem Szekszárd, de nem is a nagy Duna, hanem ez a kicsi, azóta elhínárosodott tó, meg a hozzá vezető út, kiserdőkkel, holtágakkal és a domboknak csak egészen távoli képével.

A város maga először novellában jelenik meg nálam, mert azért Szekszárd is alapélményem, de a várost sohasem tudtam versben megfogalmazni. Novelláim viszont mind városi környezetben játszódnak. Talán azért is kezdtem prózát írni, hogy ezt a városélményt kiadjam magamból.

Szegeden — kétéves megszakítással — húszéves korom óta élek, de húszéves koromra már minden fontos élményt begyűjtöttem, így Szeged alig tudott hatni rám. De hogyan is válhattam volna igazán szegedivé? Kezdttem volna el őzni?

— *Mi számodra a modern költészet, vagy hogy egy könnyebbet kérdezzek: mi a korszerű vers kritériuma?*

— Két költői szerep ellenszenves számomra: az egyik a váteszi, mert teljesen talajtalan, a másik magánköltői, az, amelyik teljesen elvész a partikularitásban. A költő legyen szerény, igyekezzen fontos dolgokat kimondani, de ne higgye azt, hogy népet vezet, de azt se képzelje, hogy banális élettényei fontosak lehetnek mások számára, különösen, ha a stílusa is merő, bár idézőjelbe tett banalitás.

Számomra minden jó költészet modern költészet, de nem a modernséget tartom a legfontosabb minőségi kritériumnak. Ahogy nincs régibb, mint egy tegnapi újság, a költészetben nincs régibb, mint egy tegnapi avantgarde. S amit ma ezen a címen művelnek, annak is minden esélye megvan, hogy holnap már tegnapi legyen. A jó versek, persze, abból is megmaradnak.

Én tartom magamat ahhoz, hogy a vers közös tartalmakat fejezzen ki, legyen szemléleti világegész (a József Attila-i meghatározásból csak a „végső”-t hagyom el, ma már nehéz bármi végsőben hinni). Ha elfogadjuk azt, hogy „minden egész eltörött”, akkor ezekből a cserepekből építsük fel vagy ne építsük fel világgépünket, de ne úgy emeljünk föl egy-egy cserépdarabot, mintha az az egész világ lenne.

— *1969-ben jelent meg első versed a Tiszatájban. 1976 óta nem írtál „szép verset”.*

— Igen, úgy látszik, azóta nem sikerült.

— *Már több alkalommal beszélgettünk költészetéről, s mindig elámultam, hogy milyen pontosan tudod, melyik évben hány verset írtál. Tudom, hogy rendszeres írónapjaid vannak, következetesen beosztod az írásra fordítandó időt. Azt is elmondád jó néhány éve, hogy prózát csak harminc fölött lehet írni, s meg is jelent a prózaköteted. Mindenben ilyen tervszerű vagy?*

— Semmiben sem vagyok tervszerű, csak szeretnék az lenni: a versírásra szánt napjaimon általában nem is írok, sőt többnyire kiderül, hogy éppen olyankor valami más dolgom van. De legalább „ideálként” hadd éljen bennem a versíró nap mindaddig, míg a körülményeim lehetővé nem teszik, hogy valóban legyen ilyen minden héten egy-kettő.

Nekem az átlagosnál több nyugalomra és csendre van szükségem az íráshoz. Ezért töltök évente három-négy hetet Szekszárdon, a szüleim házában, ahol ez idő alatt valóban csak írással kell foglalkoznom.

— *A Szekszárdi misét hogyan, milyen előkészülettel, milyen körülmények között írtad?*

— A Szekszárdi miséhez fél évig csak olvastam. Lisztről minden elérhető könyvet elolvastam, az 1896-tal kapcsolatos tanulmányokat, újságcikkeket és a korra vonatkozó szekszárdi helytörténetet. Séner alakjára is egy olyan tanulmányban akadtam, amely Liszt szekszárdi kapcsolataival foglalkozott. Mindössze egy bekezdés szólt róla, a többi nekem kellett kitalálni. Azt is én találtam ki, hogy Schénerről Sénerre magyarosított, de ami adatot találtam, azt mind átvettem. Igaz, hogy dalárdát alapított, hogy azt negyven évig vezette, hogy Liszt előtt vezényelt és játszott, s hogy volt egy rekviemje. Hiába pró-

bálkoztam több adat kiderítésével, mert a korabeli újságokhoz nem jutottam hozzá.

Séner számomra a magyar reformkor egyik tipikus alakja, jellemzi a magyarrá való asszimilálódás, a radikalizálódás és az állandó harc a körülményekkel. Annyi biztos, hogy Séner, mint a szekszárdi dalárda karnagya, a legtöbbet tette meg, amit az önkényuralom idején megtehetett. Személyében valóban egy Magyarországon maradt Liszt Ferencet írtam meg.

Tény még az augusztus 2-i vihar és a Ballon Capfif pusztulása is, de ezeknek a felnagyítása már a novella alapkoncepciójából következik. A valóság igényeit addig igyekeztem növelni, amíg a művészi igénnyel egy úton haladt, de természetesen számomra az utóbbi fontosabb volt. Szerintem a jó próza az, ami földközélszinten jár, de legalább öt centivel fölötte.

— *Sénernél nagyobb formátumú emberrel is foglalkoztál e század nagy gondolkodói közül. Arra kérlek, beszélj a Széchenyi Istvánhoz vezető utadról, a Döbling című hosszúvers — harmadik verseskönyved címadó darabja — születésének körülményeiről.*

— A filológiai munka azt jelenti, hogy nemcsak azért olvas a kutató, hogy dolgokat fölhasználjon, hanem azt is tudnia kell, amit kizár. A Döbling Széchenyi döblingi éveiről szól, de általában érvényes, mert az egész életműről írtam. Nagyon jól tudom, hogy abból a több száz oldalból, amit elolvasok, az alapélményen kívül legföljebb néhány mondatot tudok az írásba is átmenteni. A Döbling esetében ezt meg is jelöltem, a vers elején áll a Hitel egy részlete és a Döblingi önvallomásokból néhány gondolat.

Amikor írtam, Széchenyinek éreztem magam, de mindig annak képzelem magam, akiről írok. Ha a történelmi alak világába belehelyezkedem, akkor tudom a legjobban kifejezni magam. Nem véletlen, hogy történelmi alakokról szóló verset — csak egyes szám első személyben írok. Mert nem őt, hanem rajta keresztül magamat próbálom megfogalmazni. Akkor vagyok a legszemélyesebb, amikor álarcot veszek föl.

Ezeket a nagy hősokeket az jellemzi, hogy nagyon erős a történelmi tudatuk, együtt élnek meg a saját sorsukat és a közösség sorsát. Szabadságukkal elcipelik a legnehezebb terhet. Elismerik a predestinációt, de azt el nem fogadják.

VECSERNYÉS IMRE

TÓTH BÉLA

Tiszajárás

68.

BOROZUNK

Lengyel, orosz szomszédaink uralkodói, ahogy az eddigiekben bizonygattuk, kedvelték a tokajit, anyagi erőfeszítéseket tettek, hogy lehetőleg állandóan az asztalukon, poharukban tudják, gyomrukban, fejükben érezni. A lengyelek vivátozás közben egyenesen Páternosternek, Tedeumnak becézték, annyira isteni eredetűnek vallották. XV. Lajos francia király, kegyencnőjének, Madame Pompadournak így mutatta be a tokajit: „ez a borok királya és a királyok bora!”. Könnyen mondta.

II. Rákóczi Ferenc diplomáciai megfontolásból állandóan küldözgetett a francia udvar pincéibe tokaji borokat, amelyek sokszor leszorították rangos francia ellenfeleiket a királyi asztalokról. Az uralkodói pincék híres borainak minden iccét fegyveres örök vigyázták, a tömeg emberének kivételezettebbjei is csak hallomásból ismerték a csodálatos italt.

Pedig a tokaji bor elhíresedése már Mátyás király korában elkezdődött. Ismert udvari krónikása, Galeottó azt írta: „a magyar helyek talajában aranyércek, homokjában arany szemcsék találhatóak, a tokaji szőlőkön aranyvesszők is előfordulnak”.

Ez a hiedelem messzi földre szétfutott, s tartotta magát hosszú évtizedekig. Ekkor az alkímisták lázának lángja még ott lobog az örökkön háborúzó uralkodók tudatában, akik nem győztek elég aranyat szerezni.

A tokaji aranyital híre erősen fölkelte Paracelsus bázeli orvos érdeklődését is, aki éppen európai körútját járta, hogy az emberi szervezetben működő kémiai folyamatok zavarainak megszüntetésére orvosságot kutasson, s a betegségek gyógyszereit, módszereit megtalálja. Szenvedélyes kísérletei során sok vereséges aranycsinálás után, az aranytermő vessző látására, megvizsgálására indult lóvonatú födeles szekeren, amely tele volt kora modern természetvizsgáló eszközeivel, lombikokkal, görebekkel, mérlegekkel, akkor ismert kémhatásokat kiváltó vegyszerekkel.

Hanem a háborús és a politikai zűrzavaroktól szenvedő Magyarországon útonállóak támadták meg, kincseket remélve szekereiben, meztelenre vetkőztették s ruhája után életét is veszélyeztették, végül maguk a rablók szánták meg testi nyomorúsága láttán, hogy nincs ennek a szerencsétlen bázeli orvosnak aranya, se aranyat érő egészsége, s így adva vissza mindenét útjára eresztették, amely Tokajba vezetett. Ott hamar kiheverve az út megrázkódtatásait, a szőlő talaja, termése körülményeinek vizsgálatához kezdett. Tapasztalatait kora modern ter-

mészetvizsgálója kicsit homályosan fogalmazva írja le: „aranyat nem sikerült előállítanom a terményből, de a hegyaljai szőlő azért a legnagyobb szerűbb növény, mert ott a vegetáliák a mineráliákkal társulnak, és a napfény, mint aranyfonál, megy át a tőkén, a gyökéren át a kőzetbe”.

Paracelsus nyilatkozata nem rendítette meg I. Ferdinándot abban, hogy 1550 körül 150 szekeret küldjön 300 hordó borért Prágából, azzal a paranccsal, hogy a város címerébe véssék bele a tokaji borágot, szép szőlőfürtökkel, két angyal védelmező karjai között.

A tridenti zsinaton, 1562-ben Drasvics György pécsi püspök tokaji borral kínálta meg III. Gyula pápát, aki így vélekedett: „ez a bor való a pápai asztalra!”.

A háborúban Magyarországot tapodó német zsoldosok szájukban vitték zamatát, hírét a bornak annyira, hogy az anyaországi kereskedők is megjelentek a tények, a várható haszon föl kutatására. 1572-ben A földkerekség városai című, Kölnben kiadott, 59 ábrát tartalmazó rézmetszetes könyv egyik lapján Tokaj szép képe látható, s a szöveg szerint híres borok termőföldje ez.

Pedig akkor még messzi volt a tokaji bor a kiteljesedéstől. Közel kilencven évvel később, 1650-ben készített először aszúbort Szepsi Laczkó Máté református prédikátor Lorántffy Zsuzsannának, I. Rákóczi Ferenc feleségének. Megismerve a módszerét, zamatát, ízét, tüzét, ettől az időtől nagybornak, olykor főbornak nevezik a bennfentesek a tokaji aszút.

1750-ben Voltaire, akit fölvilágosult eszméinek hirdetése miatt száműztek hazájából, a többi között a porosz Nagy Frigyes udvarában 3 évig vendégeskedve megismerkedett a tokaji borral.

Megénekelte:

*Tokaj arany nektárja, mely
csiklandva száll az agyba fel,
s hord tüzet magába, melytül
az elme szikrát szórva pezsdül,
mint sistergő bor az üveg falán.*

Más fordítás szerint is szép:

*Tokaj tündöklő borostyán-nedüje
Megtáltosítja az agyrostokat,
S gyúlnak tüzében szellemes szavak,
Oly csillogók, mint habzó gyöngy
fe borból,
Ha sárga cseppje a pohárba csordul.*

Mária Terézia tokaji bort küldött XIV. Benedek pápának, aki kezében a pohárral így szólt: „áldott legyen az a föld, amely téged termett, áldott az az asszony, aki téged küldött, és áldott legyenek én, aki téged iszlak!”.

Nem tudhatta azt XIV. Benedek pápa, hogy a bort Rákóczi Ferenc vezérlő fejedelemtől Mária Terézia javára elorozott szőlőbirtokon szűrték.

Batsányi, a francia forradalmon föllelkesült író-költő, a Martinovics-mozgalomhoz fűződő vonzalma miatt került Kufsteinbe. Szabadulása után ismeri meg Baumberg Gabriella osztrák költőnőt. 1805-ben feleségül veszi, hazahozza, s az asszony itthon írja versét a férje, a magyarság, a szabadság iránti rajongásában:

*S a nektárfürt zamatja
Ad élető erőt,
Hevited testünk dermedt
vérét, agyát, szívét*

— — — — —
*Felrissülnek a lomhák
S víg lesz a szenvedő;
Köszöntsön kis dalom hát,
Te bánatkergető!
Kit nyomnak búk, keservek
Te-fajta bort igyék,
Királyi bor, mit termett
A szép Tokajvidék!*

Két német költőt is idézünk, akik egymással versenyezve magasztalták a tokajit. Gottfried Benjamin Hancke sorra véve a világhírű nemes borokat, valamennyi közül a tokajiért tud a legjobban lelkesedni.

*Erő sarjad ki az aranyból: régi dal,
magyar föld ontja az arany
[legremekebbjét;
a hegy tele arannyal, hát a nemes
[ital
ily erőssé, mint itt, másutt hol
[nevekednék?
En azt hiszem: Kánában a mennyegzői
[bor,
az is magyar földben termett
[valamikor ...*

Eberhard szép versében a magyar bor képe összeforr a szabadság gondolatával, nála tehát a tokaji dicsérete a szabadság himnuszává érlelődik.

*Emlékezünk olyan félhalottra,
Kit pusztulásból visszavitt,
S romlatlanul felmutatja
Igaz szabadságüdvét ...*

*Nézd! Omlik már a csarnok vére,
A nép már diadalt arat!
Vivát! A népjog győzelmére
Ürítsük ezt a poharat!*

*Ünnepre zendül most az ének,
Szűrük a legszebb hegy levét,
Tokaj aranyló nedűjének
Zamatára nincs szó elég.*

A bortól tüzelt lelkesedés idilli állapotról szól, mintha a tokaji szőlő a kapa mögött álló robotos jobbágy nélkül teremné a bort.

Keményen beszélő fáfolat a tévhitre 1790-ből a *Parasztok dekrétuma*.

„Eleitől fogva sok kint látott szegény parasztság, halljátok meg mit mondok! Szörnyű kín magunkon, midőn látjuk, hogy az urak igavonó barmokká akarnak tenni. Akarják azt is, hogy a kutya- s disznóvérrel a mi vérünk egy becsbe légyen, csak jó kedvükből is kínozhassanak, verhessenek, megölhessenek bennünket, mert azt mondják, hogy csak úgy kezekben vagyunk nekik, mint a disznó és úgy bánhatnak velünk, mint a disznókkal, ha akarják, eladhatják, ha akarják megölhetnek, mint a disznót.

Akarják a királyt is úgy tenni, hogy nekik rajtunk ezt a hatalmat megen- gedje, és a király erre megesküdjön, hogy őket ebben meg nem háborítja.

Hát felvegyük-é magunkra a baromi igát? Hát disznóknak teremtett-é az Isten minket, hogy úgy bánjanak velünk, mint a disznókkal? Hát nem ember-

vérünk vagyón-é nekünk, hogy azt csak maga mulatságába is valaki kiontsa, mint a kutyaét? Hát nem a mi fiainkból áll-é a vitéz sereg, kik a királynak híven szolgálnak? Nem mi tartjuk-é a királyt és az ő katonáit? És ezért nem érdemeljük-é meg, hogy az országban legyen egy telkecskéje kinek, kinek kö-zülünk?

Így igazán számár és disznó anyáktul születünk volna, és még a kutya is úgy ugatna: bolond a paraszt ember és a béka nemesebbre teremtett állat volna nálunknál, ha az urak igáját többé vonnánk és a telkecskénkért a királyon kívül az uraknak is adoznánk s szolgálnánk? Nincs földesúr többé, a király földesúr, a király után ki-ki maga telkének ura, mint más országokban.

Rajta azért egész parasztság, könyörülj magadon, emeld fel botodat, vas-villádat, baltádat a kegyetlen, ingyenélő, húzó, vonó, országpusztító, királyt szopó urak ellen, egyező szívvel, szájjal kiáltás bízván mint a jó szót ezt:

1-ször. II. József császárunk és királyunk minden rendelése mellett meg-állunk, abbul csak egy hajszálnyit is eltörteni nem engedünk, mert mind szentek, igazságosak és hasznosak valának, mintha az Isten mondotta volna nékie azokat, és midőn ezt kiáltod, ha valaki csak legkisebbet szól is egyszerre meg-öld, és amely paraszt ezt hallván nem érti, azt is öld meg, mert az a paraszt is megérdemli a halált.

2-szor. Az udvarokbul minden paraszt cseléd, szakács, inas, kocsis, béres, drabant, stb. kitakarodjon, az ura is ne csábítsa, hanem maga kiküldje, különben, ha nem fogadják, abba helységbe lakó parasztok a földesurat egész házával koncolják fel.

3-szor. Főispánok, viceispánok, szolgabírák stb. nem, hogy tisztségeket foly-tassák, de tisztségeknek a nevét se viseljék, különben magok lesznek a maguk veszedelmének okai. Ördög anyátul született hajdúk is haza menjetek, parasz-tok vagytok ti, a parasztokkal tartsatok, mert ha nem, lábbal akasztunk fel ben-neteket, és harapófogóval fogják leszedni a húst rólatok.

Kitül félünk? a katonaságtul semmit se, mert az a mi fiainkbul áll, kik még majd segítségül lesznek, Péter Leopold se bánt, mert mi királyunk, nem az uraké, hogy bántana hát az urak miatt minket? Hát az uraktul ugyan fél-nénk-é? Azt még mondani is rút dolog.

1. A jobbágy és a szabad paraszt ember, ha a nyomorgatást nézzük, semmit sem különböznek, talán a szabad még nyomorultabb, mert azt a jobbágy is nyo-morgatja.

2. Diéta pedig hogy legyen, nem szükség, mert már tettünk, van királyunk. Különben, ha fog lenni, hírünkkel legyen, máskint itthon oly diétát fogunk tenni, hogy sohase volt különb. [...] Datum Magyarország Ano 1790.

Ezt a Currenst minden felé vigyétek, s küldjétek akiknek kezekben akad, hogy a szegény, sok kint látott, maga nyomorúságán kesergő parasztság tudván magát mihez tartani egy szívvel legyen az egész országban, mert meggondolni sem lehet amicsoda nagy veszedelmet akarnak az urak ránk hozni.

Ezt többen irtuk, mint nyolcvan parasztok.

Cooperta

Vidd haza, add a paraszt Birónak, olvassa el a parasztok előtt, és küldje falurul falura Bétsig.

15-ször''

Az észak-magyarországi parasztfelkelésekről készült dekrétum a Felső-Tisza vidékén született, az eredeti kézirat egy rátkai magángyűjteményben ma is megtalálható. A körlevélféle írásműben a parasztok elítélik az urakat, s dicsérik

II. Józsefet, abban is reménykedve, hogy Leopold, azaz Lipót császár is jó király lesz a népnek.

A magyar anyától született híres osztrák költő, Nikolaus Lenau, kamasz korában élt egy évig Tokajban. Élményei levélben és versben tükröződnek: 1931. július 4-én

Lenau Schurcznak

Látod, megint a magyar beszél belőlem. Van valami megragadó abban a könynyed gondtalanságban, ahogy a magyar paraszt bedobja a magot a nedves barázdába, ahogy a tökét megmetszi s aztán pipázva hazamegy. A szép tokaji boros hegyek — látom, most mosolyogsz — fesztelenségükkel ahogyan a gyümölcsfák elszórtan állanak a tökéek közt, mennyivel szebbek, mint Baden-Baden teraszlépcsőivel és szorosan összezsúfolt szőlőivel. Magyarországon az egész földművelés szerény kérelem a természethez, erőszakolatlan meghívás, hogy jöhet gazdag ajándékaival.

MISKA A TISZÁNÁL (Részletek)

Magyar földön, hol világos
habjaival a Bodrognak
a tiszai zöld hullámok
víg-susogva egybe folynak;
hol napszórta, lágy lankákon
Tokaj fürtje mosolyog;
dalolva az éjtszakában
három víg huszár kocog...
[...]

Tokaj táján... Mind a hármat
lassú némaság lépé el;
olykor egyet sóhajtt olyik,
de már egyik se bajlódik,
csak szívében, énekével.
[...]

„Hegedűszó, cimbalomhang?
Miska ez, az ő bandája!...”
— kiált egyik s befordulnak
a Tisza menti csárdába.
Lovaikról ők leszállnak
s fegyverestül lépve be,
így kezdik az ifjú hármak:
„Miska, húzd rá!... Bort ide!”
Sok hegedű-rivást hall a
szép magyar táj, a nagy puszta,

de úgy senki nem ríkatja
húrjait, mint cigány Miska.
[...]

„Éljenek a hős huszárok!”
„Igen, de csak a hazának!” —
kiáltják, s vele, rohanvást,
koccint is a három bajtárs.
„Voltam én is harcfi, míg a
derekam nem tört bele,
huszárkardot villogtatva, —
de ennek jó ideje.
[...]

Tokaji bor édes lánjja
fröccsen torkuk öblén áttal,
áramlik, együtt a táncsal,
mint szívükben a dal árja.
[...]

Megremeg a táj alattok:
jó fegyverük összezsúfolt,
vért esküsznek a törökre...
Egyre vadabb a zene
— megbomolt a cigány-népség? —
szinte örjöngnek bele,
húrjaikat mintha tépnék.
[...]

A korban következő magyarok sem adják alább. 1823-ban Kölcsey a Himnusz harmadik strófáját így zengi:

Ertünk Kúnság mezein
Ért kalászt lengettél,
Tokaj szőlővesszein
Nektárt csepegtettél.

Vörösmarty Jó bor című verse így dicséri Hegyalját 1844-ben:

Vagy tán arany jövődöt vár hazánk?
Azért mosolyog Tokajnak nedve ránk?
— — — — —
De mit beszéltek? itt a bor,

*Benn a világok kincse forr;
Nap a jövő, a múlt csak hold:
Több jó napot, mint mennyi volt!*

Petőfi 1847-es prózája így kóstolja a tájat:

„A Tokaji-hegy magában áll, mint hadsereg előtt a vezér — írja 1847-ben keltezett útleveleiben Petőfi Sándor. — Ott áll magas fejével, kék köpenyegben, komoly méltósággal. Északra tőle a többi hegyaljai hegyek hosszú sorban. E hegyekben laknak az öröm istenei, innen küldik szét a világba apostolaikat, a palackba zárt aranyszínű lángokat, hogy prédikálják a népeknek, miszerint e föld nem a siralom völgye.”

Az aranyszínű lángok: az aszú és a szomorodni, e két híres hegyaljai bor-különlegesség.

A nagy francia író, Anatole France, elismeréssel emlékezett meg a tokaji borról: „Felhajtottam egy pohárral ivás közben, és egyszerre az édes nyugalom tündére kezdett velem játszózni. A tokaji bor a feledés itala. Mily boldog lehet az a vidék, ahol ilyen mézédés források törnek fel a porhanyós anyaföldből! Milyen jókedvű, kiegyensúlyozott, egészséges nép lakhatik a magyar Tokajban! Mily derűs harmónia lakozhatik ott! Mily forró szerelem, mennyi kultúra, hűség, barátság, értelem! Ülnek az aranyfolyó partján, és kedvükre meríthetnek belőle...”

A meghíresedés évszázadai alatt számtalan háború, rablás, filoxéra, vámok, révek, adók korlátozták Tokaj kikorosodását, neve mégis bejutott a világnagyságok műveibe. Schubert a Tokaji dicsérete című dalában arról nyilatkozik, milyen hevítő tűz árad e borból. Rossini komponálás közben sem nélkülözhetette a tokajit. Burns a világ minden borát ódájába sűrítette, s kitűnő sorokat szentelt benne a tokajinak is. Nem feledkezett meg költeményeiben a tokaji borról Herder, Körner, Klopstock, sem Ibsen. A Vadkacsa című drámájában itatja a tokajit. Goethe az Eckermannal folytatott beszélgetésben külön főlemlegeti a tokaji szellemet fölviányozó tulajdonságát. A Faustban, amikor a bor csodatévő erejének példázatát ábrázolja, Mefistóval tokajit öntet a pohárba, miközben ezt mondja Faustnak:

*...Neked hát Tokajit eresztek...
Nézz a természet mélyibe,
higgy, s a csoda eljő ide!
Dugót kiránts, aztán ivás!*

SÁNDOR IVÁN

A remény: a reménytelenség felismerése

GONDOLATOK NÉMETH LÁSZLÓ KULTÚRAMODELLJE KAPCSÁN

Az irodalmat, tágabban a társadalmat, a nemzetet érintő kérdések, amelyek a nyolcvanas években elénk tárulnak, kapcsolatban vannak a kultúra-fogalom változásaival. Mindjobban látjuk, hogy a civilizációs fejlődés határozottan kijelölhető újabb szakaszába lépünk. Felismerhető a kultúra és élet elszakadása, pontosabban egy olyan kvázikultúra létrejötte, amely pótszerként jelentkezik. És miközben „művészetként”, „művelődési terméként”, iskolai „tananyagként” minden megelőző kulturális hatáskörnél szélesebb körben terjed az egész világon, éppen az halványul el benne, ami a kultúra fénytelenség-szerepét jelenti: az emberiség önfelismerési törekvése, mellyel sorsvitorlájának jótékony szeleként múltjának civilizációs értékeit továbbviheti, és az újakat megalkothatja.

Minden bizonnyal újabb szakaszában járunk hát a kultúra évezredes útjának, de ezt ma még érezzük inkább, mint összegezzük. Ebben az alkonyban azonban ott lehetnek valami újak a csirái is. Miképpen? Németh László már a harmincas évek elején felismerte a problémát. A kérdéskörben való meditációi hálószerűen átfogták életművét. Mivel ő a kultúrát természetesen az élet részének tekintette, ezért az élet válságát a kultúra válságának is látta. „Az emberek a kultúra emberéből »kultúremberré« fajultak — előbb egyéniségek lettek, azután csavarok. S a csavarok sorsa, hogy megrozsdásodjanak és kieszenek” — írta hajdan. És feltette a kérdést: mit jelent ez a válságban álló Európa számára? „Sokat emlegetik az »európai egyensúlyt«. De ez az »egyensúly«: több, mint diplomaták szívós remijátéka, ahol nem a játék, hanem a remi a cél. Az európai egyensúly Európa szerkezeti szívóssága... Európa halálra futotta magát a gazdasági terjeszkedésben, de... ha kilihegte magát, valami új kezdődhetik... Európa története az utóbbi harminc-negyven évben csak negatív vonásaival: a válság története.”

A húszas évek második felétől állandó küzdelmet folytatott önmagával is azért, hogy abból, amit érzékelt, benyomásai, ötletcsirái rengetegéből valamilyen összefüggő kultúraképet próbáljon kialakítani. Sokféle irányba indult el, egyike volt ez a kérdés azoknak, amelyek egész pályáján mindvégig ígézetben tartották. Miképpen a XIX. századról kialakult nézetei többször is új megvilágítást kaptak, néhány ponton ellentétezték is önmagukat, úgy gondolkodásában a század viszonya is változott a természettudományokhoz, a szellem különböző hatásaihoz, felfogásaihoz. A hegymászó előtt útja különböző állomásairól nézve más és más metszetben tárultak fel a táj látványának összefüggései. Ami nem változik: a magyar jelleg kutatása, védelme, erősítése. Ehhez kereste Németh László a kapcsolódási pontokat, a megújító áramlatokat, a hagyomány, a kortárs európai kultúra és az antik források nyomvonalán.

A húszas években kultúrateremtő-kereső igénye inkább esztétikai, irodalmi. Még nincs benne szintézistörekvés, tájolópontjai sem igazán önállóak. A fiatal Németh László lelkesen, bár nem életre szóló elkötelezettséggel próbálgatja esztétikája alapkérdéseit, az „ihletintenzitás”-ban, a „nemzeti eredetiség”-ben a „közös sors” erejében megtalálni. Ebben az érzelemhullámzásokkal teli kibontakozáskeresésben az első határozottabb támpont az „Európai utazás” során a húszas évek végén, majd a Tanúban betakarított kultúrkinccs orientáló szerepe. Németh az elsők között van, aki megérti, hogy az európai kultúra különböző körei és a közismert okból elmaradottabb kelet-európai társadalmak kulturái között híd kell teremteni. Láttuk, ezt az élesztő hatást frissíti tovább a görögségesszmével. A Tanú-esszék adják meg a kibontakozás egymással összefonódó kettős irányát: a magyar szellem, a nemzeti kérdések érvényesítését, és a természettudománytól a lélektanig terjedő összefüggések integrálását. Németh meggyőződése az, hogy a kultúra nem ismerethalmaz, hanem szellemi-erkölcsi szokásjog, gondolkozásmód, ízlés. Amíg „a görögök, latinok, a Nyugat népei magukra szabott kultúrában éltek; Keleten kétféle művelődés van; fenn az idegen iskolát járt keveseké, s lenn a magárahagyott néptesté.” Látja ezt az ellentétet a magyar irodalomban is, mert az európai és a magyar mindig is felvonult egymás mellett, de „Balassa, Zrínyi, Csokonai, Berzsenyi, Petőfi a bizonyosság arra, hogy a magyarság legnagyobb alakjaiban ez az ellentét mindig fel tudott oldódni, s az európai látókörű magyar volt az, akiben hazai sors és hazai jelleg a legnagyobb lélegzetvételhez jutott.” 1937-ben A Berzsenyi-könyv elmaradt befejezésében fogalmazza meg leghatározottabban lelkesedését az európai kultúra iránt. „Egyike a legsodálatosabb európai tüneményeknek: a nemzetköziség és nemzetiség egymásra hatása. A nemzetközi nem nyomja el a nemzetit, s a nemzeti felendülés mindig nemzetközi áramlatot indít el.”

Németh úgy látja, a magyar kultúra megteremtésének alapproblémája az, hogy az 1770 és 1820 közé eső ötven esztendőben, amikor a megújulás kultúraválasztás is volt, amikor eldőlhetett, hogy milyen lesz a művelődés, amelyben a nemzet élni fog, amikor sok csíra indul növekedésnek, e sokféle kérdés között azonban „szerencsétlen az összefüggés... emberek buknak fel és merülnek alá s a nemzet nem tudja kihasználni, amit nyújtanak.” Berzsenyi, a testőr írók, Csokonai nem lettek kultúraalapozók, Kazinczy másfelé vitte a művelődést, semmint hogy forrás lehetett volna, mondja; Berzsenyi kudarca azért a legnagyobb, mert leginkább benne egyesült mindaz, beleértve a görögös hatást is, ami súlyt-irányt adhatott volna. Azzal a metamorfózissal, amit A magyar építészet című írásában végez el, nemcsak kultúrafelfogásának útjaira, dilemmáira vet fényt. Ez a meditáció rávilágít egy általánosabb kérdésre is, amelyet, miközben megpróbálunk felfejteni, igyekszünk egy, a mai századvég nemzedékeit közelről érintő kérdéscsoportra is feleletet keresni. Ez a kérdés: Bartók kultúra modellje. Nem zenéje, hiszen, mint Németh 1943-as tanulmányát indítja, „Bartók zenéjét kevesen illetékesek méltatni. Művelődésünknek azt a modelljét azonban, amely Bartók műveiben felpélt, jól, rosszul mindenki érti s hivatkozik rá. Tudják, hogy Bartók nagy gyűjtő volt. Nemcsak a magyar népzenenek tárta fel ősbibb rétegét; egész Kelet-Közép-Európa zenei örökségéből táplálkozott. Ugyanakkor nagy alkotó: a lelke ősrétegébe kapcsolt zenei prehisztorikumnak a zene kitágított algebrajával szerzett általános érvényességet. Művészete így lett magyar kútforrás s Európa számára is forrás. Már-már geológiaiian magyar s egyetemesen emberi.” Miután ezt rögzíti, így folytatja: „Újabban el-elgondolkozom munkás-

ságom egyik feltűnő paradoxonán. A Bartók módjára készült írói alkotásoknak nem volt nálam nagyobb méltatójuk. Az Erdélyi és Tamási első kötetéről írt tanulmányoktól Kodolányi Isteneig mindent védtem, mindenért lelkesedtem. S én magam meg sem próbáltam olyasformán írni, mint ők... Amit másokban dicsértem, abból magamnak nem kértem. Nem akartam a Bartók modellje szerint nagy író lenni.”

Mert az író legyen hűséges a *maga* műzsájához, mondja, vállalja a *maga* hangját. Ez a magyarázat igaz és méltó önanalízis. Nem keveri egybe az alkattörekvés és az általános, más alkotókat, „lelki hangszeresládákat” híven megszólaltató példamodell különbségeit. De Németh ennyi felismeréssel nem elégszik meg. Tovább lép. A különbség tipológiai és társadalmi jelentéstani okait is keresi. Milyennek látja a Bartók-mintát? Abban, mondja, a magyarság öszövétségi modellje érett. Ami azt jelenti, hogy a hagyomány bukott föl benne. Századok lelancolt lelke járt ott vissza: az alap a parasztság; Bartók óriási történelmi bazaltoszlopra épít, amely azonban a korszak szeme előtt olvad a parasztkultúra felbomlásával semmivé. Ezzel szemben, folytatja, az én modellemben az újszövétségi minta érik. Ha ott „a hagyomány bukott föl megforrósodva, bennünk az utópia... A múlt, Európáé és a magyarságé, csak emiatt a kivonulás miatt érdekelt... Bennük századok lelancolt lelke járt vissza. Bennünk új századok csőre törte a tojást.”

Mit lát a különbség társadalom-jelentéstani okának? Mielőtt erre válaszolnánk, hiszen amit a Bartók-modellről kidolgoz, kevesebb annál, mint amennyit a modell valójában jelent, válaszolni kell a kérdésre: lehetett-e többet látni belőle 1943-ban?

Mindaz, amit a bartóki mintáról elmond, egy lényeges kérdésben azonosítást mutat Németh kultúramodelljével. Abban, hogy alkotóközpontú. De mint látjuk, aránypárjait már különbözőnek tekinti. Egyfelől a jövő, mint cél, másfelől a múlt, mint hagyomány: az egyik az újat kereső, a másik, a bartóki, a felelevenítés aktusában értékörző. Pedig Bartók már az 1905 körüli pályafordulatától kezdve új kiindulópontokat keresett. Számára minden visszanyúlás és merítés utak keresését szolgálta. Szembefordult valamivel, mert úgy látta, hogy torlaszok emelkednek a jövő elé, és keresett a maga számára valamit, amivel egész művészi továbbhaladását alapozhatja meg. 1931-ben erről ezt írta: „A XX. század eleje fordulópont az újabb zene történetében. Az utóromantika túlzásai kezdenek túrheterogénnek válni; egyes zeneszerzők kezdenek érezni: ezen az úton nem lehet továbbmenni; itt nincs más megoldás, mint a teljes szembefordulás a XIX. századdal. Megbecsülhetetlen ösztökélő erőt és segítséget nyújtott ehhez a szembeforduláshoz — vagy mondjuk úgy: »megújodáshoz« — az eddig szinte teljesen ismeretlen *parasztszene*, illetve annak az a bizonyos része, amit szűkebb értelemben *parasztszene*nek nevezünk. Ez a *parasztszene* formailag a lehető legtökéletesebb és legváltozatosabb. Kifejező ereje bámulatosan nagy, emellett teljesen mentes mindenféle érzélgősségtől, minden fölösleges cikornyától... El sem képzelhetünk alkalmasabb kiindulópontot egy zenei reneszánszhoz...”

A megújításhoz való kincs felfedezése volt a fontos Bartók számára, nem önmagában a visszanyúlás, nem a „hagyományos” keresése, mint Németh 1943-ban látja. Fontos kiemelni, hogy magára a visszanyúlásra is a *szembefordulás* érdekében volt szüksége. A szembefordulás mögött pedig nem valami ősihez, „öszövétségihez” való visszalépés áll, ellenkezőleg: elrugaszkodás, az utóromantika túlzásaitól, az érzélgősségtől, a cikornyáktól. Fontos itt az is, hogy a hatalmas váltás, amit Bartók végigvitt először, és elsősorban meg-

formálási problémaként, primer alkotói útkeresésként jelentkezett, és csak később, de azért már a harmincas években növekedett kultúramintává. Ez sokkal jelentékenyebb kérdés, mint amilyennek első pillanatra látszik; megszire utaló következményei vannak (1. Németh tíz évvel későbbi megváltozott látásmódjában, amellyel a Bartók-modellhez *akkor* közeledik; 2. a századvég általános kultraképének keresésében, tehát a magunk létküzdelmében is); szükséges tehát részletesebben foglalkozni vele.

Már 1921-ben ezt írja Bartók: „Mind e paraszzenének tanulmányozása azért volt számomra döntő jelentőségű, mert rávezetett arra, hogyan függetleníthetem magam teljesen az eddigi dúr-moll rendszer egyeduralma alól. Mert a gyűjtés útján nyert dallamkincs túlnyomó és éppen legértékesebb része a régi egyházi hangnemekben, vagyis a görög és bizonyos még primitívebb (pentatonikus) hangnemekben mozog, azonkívül a legváltozatosabb és legszabadabb ritmikus alakulatot és ütemváltozást mutatja úgy a *rubato* — mint a *tempo giusto* előadásban. Kiderült, hogy a régi, a mi műzenénkben többé nem használatos hangszerek egyáltalában nem vették el életképességüket. Alkalmazásuk újszerű harmonikus kombinációkat is lehetővé tett. A diatonikus hangsor kezelése merev dúr-moll skálától való megszabaduláshoz vezetett, és végső következményében ahhoz, hogy teljesen szabadon rendelkezhetünk kromatikus tizenkéthang-rendszerünk minden egyes hangja fölött.”

Hosszabban kellett idézni ezeket a felismeréseket. Memcsak jövőorientáltságuk miatt, nem is csak azért, mert bizonyosságát mutatják annak, hogy Bartók korántsem arra épít a paraszzenében, ami „óriási történelmi bazaltoszlop”, mely „a szemünk előtt olvad semmivé”. Az új útra lépéshez szükséges formaképző jelentőségű, vagyis *alkotáscentrikus* elem lökőhatása van itt a középpontban. Tehát *nem* olyan elem, amire a mű egyszerűen ráépül, hanem az elmerevítőtől való megszabadítás, az a *felszabadító funkció*, amit az új kombinációk megteremtésében jelent.

Bartók dokumentálta azt is: nincs szó arról, hogy a paraszzene hatása önmagában elégséges lenne bizonyos korszerű zenei formszervező elemek, az európai modern zenében megvalósított megoldások alkalmazása nélkül. „... a megformálás az igazi tehetség erőpróbája... a népi zenének csak akkor van művészi jelentősége, ha nagy formáló tehetség kezén tud a magasabb műzenébe áthatolni és arra hatni” (1931). Azt pedig, hogy miféle zenei hatások segítették ennek felismerésében még 1921-ben, így fejti ki: Mikor „megismerkedtem Debussy műveivel, és tanulmányozni kezdtem azokat, csodálkozva vettem észre, hogy Debussy melodikájában is nagy szerepet játszanak bizonyos, a mi népzenénkével azonos pentatonikus fordulatok... Hasonló törekvések észlelhetők Stravinszkij Igor műveiben is. A mi korunkban tehát az egymástól távolabb fekvő földrajzi területeken ugyanazok az áramlatok jelentkeznek.” A paraszzene és az európai hatás egyfelé ösztönző inspirációja. Erről mondta később Kodály: „Új stílusa kibontakoztatásához hozzájárult aztán a francia zene. Ez a kettős hatás: a régi magyar népzene, és a latin szellem szabadította fel...”

Mindennek végiggondolása után másképpen kell látnunk azokat az érveket, amelyeket Németh felsorakoztat, arról, hogy a bartóki mintából a múlt, a magáéból viszont a jövő hangjait vélje kihallani. Most már ezt figyelembe véve kell értékelnünk azt a magyarázatot is, amit a különbség társadalmi jelentésének okaként lát: „A Bartók módján teremtő művészek számára a nem-

zet elsősorban a parasztság... Az én számomra a nemzet az értelmiség volt. Nem a valóságos... a kivonuló, a kasztjellegét ledörgölő... az utópiabeli..."

Mindez mutatja, milyen mély és őszinte meditációkban tört a megfogalmazható, helytálló kultúramodellre. Hiszen később, A népi író című tanulmányában (elsősorban Illyésről szólva), maga is nagy szerepet tulajdonít már ama Bartók által megtalált tiszta forrás és az európai (Illyésnél elsősorban francia), hatás egységének. Valóban, mint maga is mondta: munkásságának egyik feltűnő paradoxonáról van itt szó. Amit majd az évek múlásával old fel. Ebben a feloldásban nagy szerepe van annak, hogy újra végiggondolja, tovább gazdagítja, Vásárhelyen pedagógiává érleli kultúramodelljének enciklopedikus, a természettudományokat, filozófiát is integráló vonásait.

Az újkor, a XIX. század, a kultúra, benne a természettudományos hatás szerepével újra és újra szembetalálja magát. Ha valaki jó szemmel helyezze egymás mellé a különböző éleztzakaszokban, elsősorban az 1948-at követő évtizedben ezekből az örökös szembetalálkozásokból születő tanulmányait, vaskos kötetet állíthatna össze. Aki olvasná ezt a kötetet, első nekifutásra „kásahegygel” találná magát szembe, és ezt kérdezné: de hát miért ismétli magát annyiszor?; miért indul neki ugyanannak az útnak majd minden írásában annyi felől? Am aki mélyebben figyeli meg ezeket az esszéket, meditációkat, gondolati levezetések, láthatja, hogy Németh táguló körökben haladva tár fel egy problémát, és végetelen körözésének oka most már nem elsősorban a belső küzdelem.

Hanem a külső táj színváltozásai. Az alkony terjedése. A jelenség: a kultúra kohéziójának kifáradása. Ami nem mond ellent egyes pontokon (főképpen a tudományokban) az előrerohanásnak, jellegében mégis válságkultúra ez. Van-e (s tegyük hozzá, a mából visszanezve: volt-e az ötvenes-hatvanas években akárki), aki tartós-hatásos ajánlatokat tudott volna szembehelyezni ezzel a színváltozással. Aki Németh kísérleteiben csak a szövegeiben különben csakugyan megfigyelhető ismétlődéseket, kizárólag ugyanazoknak a gondolat soroknak, hol lazábbra engedett, hol feszesebbre húzott variációit látná, éppen a lényegyet nem értené, az ütközés jellegét, a lebontó kor és a szintézist kereső ajánlattevő között; amit egy-egy új gondolati árnyalat, néhol fordulat megjelenése emel ki az ismétlődés monotonájából.

Nem tudománytörténet ez (bár elemei annak is megjelennek), *kultúra-kép*, s mint ilyen, életjavaslat. Természeténél fogva alkotó, de esélyeit már nem értékeli túl. Lehetőségei elég sokszor mutatkoztak már délibábosnak ahhoz, hogy mértékét a reálisban keresse. Látja, hogy a tudományos felfutás, ami a kultúra szerves része lett, két végpont felé irányul, és így „állhat elő a tudománytörténet nagy paradoxona, hogy a természettudomány, mely önmagában oly szép, mint egy hatalmas imádság, az emberiség leigázásának válhat eszközevé.” Vagyis a tét, Németh egy korábbi éles, a magyarságra vonatkozó meglátásának parafrázisával az: elvész-e az emberiség az emberiségben? Abban, hogy a természettudomány milyen hatalmas vállalkozás, nincs kétsége. De úgy látja, hogy a válság is összekapcsolódik vele. Meny nyiben?

Németh az újkori fejlődés egyik legnagyobb vívmányának tartja azt, hogy a természettudomány elvitte az élet minden területére az analízist, mint módszert. Kultúrafelfogásának egyik sarkpontja az, hogy az elemzés milyen sokféle mutató termékenyítő hatással járta át az emberiséget. De van egy pont, ahol a módszer megtorpan, mert ott „valami” már nem bontható tovább. Hol? A válasszal egyúttal a sajátos nemzeti helyzetet és feladatot, tá-

gabban a kultúrateremtés közép-kelet-európai esélyeit próbálja megvilágítani. A történelmi fejlődés különbségeinek, az általános kelet-európai megkérdettségének egyik következménye, hogy errefelé még dermedt eredetiségben fellelhető valami a múlt lelki kövületeiből, a felszín mögé szorult népi mentalitás prehisztorikus rétegeiből. Ennek a felismerésnek a kiérlelésében is minden bizonynal jelen van a Bartók-hatás, a végső következtetés pedig már mélyen bartóki: „módszer” és „lélek” szintézise. Kétségtelen, hogy Bartóknál még a formaképzés funkciójával került be a felismerés az életműbe, Némethnél viszont gondolati elemként. Bartóknál termékenyítő, Némethnél apercipiáló. Az egyiknél az „új esztétika” szárnyra vesz, a másik elemzi a szárnycsapást. De kétségtelen az is, hogy a felismerés Némethet pályájának olyan szakaszában érte, az ötvenes években, amikor kialakult és nagyra lett életművében, regényeiben, drámáiban a formaképző váltoállítások már számára végigvihetetlenek lettek volna. Viszont gondolatmenetének gazdagodását új nagy tanulmányai, a felismerések általános letisztító hatását pedig a műveknek a Galileivel kezdődő sorozata azért igazolja. Minderre más helyen kitérünk még, itt az a *változás* a legfontosabb, amellyel kultúráképét árnyalja. Amire a vásárhelyi korszak nevelő-teremtő-cselekvő ideái is oly nagy mértékben serkentették.

Ez az a pont, amikor az elejtett, (?) láttuk korábban, igazán még meg nem ragadott fonálhoz nyúl. „...Bartók olyan alakja a magyar művelődésnek, akihez a magyar gondolkodónak, mielőtt meghalna, akkor is el kell zárándokolnia, ha e zárándokúra nem készülhetett fel kellőképpen... Bartók az én számomra inkább jelkép.” Ez a zárándoklás romolhatatlan értékű felismerésekkel jár. Nemcsak a módszer és lélek találkozatásáról beszél itt már Németh pontos elemzéssel, nemcsak az esztétika egyszerre műveket inspiráló és világgépteremtő teljességéről. A kihívást is pontosan látja. Azt is, amit tíz évvel korábban még múlt és jövő, „hagyomány” és „déliábkergetés” téves ellentéppárjának tekintett. „Az a három összetevő, amelyre a bartóki zenét, mint eredőt szétbontottuk, nemcsak órea jellemző, hanem századunk egész első felére, s klasszikus élességgel mutatja azt a három irányt, amelybe az újkorvégi művész korából és annak hanyatló művészetéből menekülni próbált. A romantika bírálata, a régi rongyok letépése, a szándékos disszonancia, a meghasonlás vállalása: a jövőnek, mint egy üres kategóriának a fölvetése. A népiség: az Európa alatti geológia, az emberi lélek elfeledett, civilizációnkból kihagyott mélységeinek a felkutatása, bevonása. A kontrapunkt: a helyreállítani próbált nedvkeringés az európai fejlődés törzse, s azon át a távoli gyökerek felé.” Hogy ez a felismerés milyen pontok távolságát fogják össze, azt is megfogalmazza egy újabb évtizeddel később, 1964-ben: „Ha ma írnék róla, tán nem is a kompozícióról beszélnék, azt annyi kiváló munka teszi fölöslegessé azóta, hanem Bartókról, az értelmiségi emberről... mi volt ebben a tiszta, munkás, fegyelmezett szenvedélyes emberben, ami, ha tehetségben nem is érünk föl hozzá, mindnyájunk előtt mintává teheti. Bár húszéves koromban láthattam volna őt olyasformán, mint most!”

Németh kultúráképe feletti saját töprengéseinek középpontjában a magyarság sorsa állott. Életének utolsó esztendőiben többnyire kudarcérzésének adott hangot. Érezte, hogy nem sikerült sem neki, sem másnak olyan kultúra-modellt felvázolnia, amely szembehelyezhető az élet folyamatainak a kiüresedéshez vezető irányjaival. Megegyezik ez a tanulság azzal a képpel, amely a bartóki mintában a jövőt mint üres kategóriát mutatja.

És itt a visszafelé utaló elemzések veszítenek jelentőségükből, jövő idejű

megfogalmazásokba váltanak át. Nemzedékeinknek kell kísérletet tenni a századvég, talán a jövő századot indító évtizedek kultúramodelljének felmérésére. A XX. század elején, amikor Adyval az élen az új kultúra tetőzött, olyan mozgásban alakult ki Bartók modellje, amelyik még élő, tiszta forrásokhoz tudott visszanyúlni, mert lendítette a század első évtizedének szellemi frissesége. Azóta ezek a kategóriák kiürültek, és a fennmaradt kereteket nem sikerült új erőket biztosító értékkel megtölteni. A prehisztorikus rétegek alatt működő „lélek” forróságára, amelyről még Németh is beszél, ráköve-
sedtek a század eseményrétegei. Számot kell vetnünk azzal is, hogy az európai kultúrát, amely a természettudományokkal az analízist adta, egyre jobban az „önjáró technika” működteti, amelyben az emberi motívumésélyek visszaszorulóban vannak. A szocializmus újabb életformákat teremtő korábbi igyekezete nem bizonyult olyan megalapozottnak és tartósnak, hogy a kiüresedő létformák terjedését megállíthassa, ellenjavaslatai elgyengültek. De hát akkor hol tart a századvég emberisége? És merre indulhat?

Két bizonyossága van. Az első magának a bizonyosságnak a hiánya. A másik: néhány tapasztalat, amivel számot vethet, ha a lépések irányát keresi.

A tudomány „önjáró mechanikája” (ami alatt azt a túlpörgést értjük, mellyel az, amit létrehozott, elkezdett kicsúszni, sőt már ki is csúszott az emberi szellem ellenőrzése alól) mindent kezd elborítani. De a laboratóriumokban alakuló világban meg kellene próbálni megőrizni valamit az íróasztalok és ligetek értékeiből egy olyan korban, mikor akár tetszik ez, akár nem, de tisztánlátásunk, helyzetérzékelésünk pontosítása érdekében számot kell vetnünk azzal, hogy a Tudomány elnyelte a Bölceletet. Ennek a gondolkozni tudó Szellemnek kell megkísérelnünk visszaadni valamit abból, amit elveszített. Amiben talán segíthet a szociológia, oly módon, hogy megtartja az újkori analízis szerepét, és azt a természettudományokban való alkalmazás mellett a személyek és közösségek, az *emberi* élet megvilágítására is felhasználja. A bölcelet ikertestvére lehet a történelem ismeretanyaga, elemzőkészsége. Azzal, hogy értelmezi azt, amin az emberiség már áthajózott: itt volt a hegy, itt a völgy, itt lendített a sodrás előre, itt jutottunk zátonyra.

Talán ilyen úton vétezheti fel magát annyi erkölccsel és gondolattal a századvég embere, hogy szorgalmazhatja a gondolkozás fölszabadítását abban az értelemben, hogy a politika ne gyámfiaként kezelje a bölceletet, és a filozófia, a gondolatébredés ne napi taktikai harcok számára gyártson érvanyagot. Mindkettő a maga autonómiáját védje, a másik autonómiájának biztosításával hogy ennek az autonómiának az érvényesítéséhez — gondolkozás és politika egymásra hatásához — szükséges potenciális erő, a *teljesítmény-nyel*, a nemzet, a jövő számára nyújtott problémamegoldó értékkel legyen arányos.

De ehhez az utópiához csak úgy lehet közeledni, ha szembenézünk a jelenbe nyúló jövőnek, mint üres kategóriának a realitásával. És felhagyunk minden illúzióval, hogy mégsincs ilyen kiürülés. A bartóki minta, aminek megtalálása Németh számára is gondolkozásának nagy élménye, a századvég körülményei között már nem más a művész számára, mint olyan lehetőség, amelyben a remény: a reménytelenség felismerésének tette. Megtisztítás, és ezzel: ellenállás. A tapasztalatokkal való szembenézés gyötrelmén túl, a tapasztalatok vállalásának új szőrendje.

Démonokkal csatázva

UTASSY JÓZSEF ÖSSZEGYÜJTÖTT VERSEI

Ha egy lelkes irodalombarát azt a célt tűzné maga elé, hogy utánané, milyen esélyei voltak s vannak a szocialista társadalomban a közösségi művészetnek, bizonyára meglepődve tapasztalná, az írószövetség tegnapi és mai vezető tisztségviselői hányszor hallatták szavukat ez ügyben. Az irodalmi ügyek nyílt, egyenes, megalkuvásra képtelen képviselőjének tetszhetne, hogy előbb 1983 januárjában, az Országos Agitációs, Propaganda- és Művelődéspolitikai tanácskozáson, majd 1984 végén a debreceni irodalmi napokon is milyen élesen vetődött fel a közösségi irodalom gondja. A tanácskozásra készült, ám ott el nem hangzott, de a *Kritikában* korábban megjelent hozzászólás szerint „gyötrelmes paradoxon, hogy az elkötelezett realizmussal többször kerül konfliktushelyzetbe a politika, mint az el nem kötelezett művészekkel és művekkkel... Az a hamis, már-már komikus látszatszituáció alakulhat ki, mint-ha az el nem kötelezettséggel jobban összeférne a szocialista politika, mivel az ilyen irodalmi irányzatok nem sok bosszúságot okoznak neki.” Hogy mi alakult igazából ki, gyötrelmes konfliktushelyzet, vagy komikus látszatszituáció? — a válaszadáshoz az irodalmi napok felszólalója segít, amikor nem csak a látszatot és a valót, hanem az elméletet és a gyakorlatot is merészen ketté választja: „... az irodalompolitikai *gyakorlat* realizmusundora, az Illyés, Németh László, Veres Péter képviselte folyamatosság elnyírására való törekvés, az irodalom jelentős részének, a közéleti felelősséget és a sorsproblémákat felvállalóknak az elszigetelése két-három évtized után meghozza a maga »gyümölcsét«. Korszakok irodalmát csonkította meg ez a gyakorlat.”

Két-három évtizede tartana-erősödne a „realizmusundor”? Azóta volna folyamatos — a folyamatosság elnyírására való törekvés? Mi volt akkor korábban? Ha a képzeletbeli irodalomrajongónak lenne türelme dokumentumokat kutatni, fontos írásra lehetne: szinte napra harminc évvel korábban keletkezettre. 1954 november végén egy írószövetségi felszólalásban szerepelt: „Lehetetlen gyakorlat, hogy a legnehezebb feladatokkal birkózók elé állítsa a legszigorúbb mércéket az irodalompolitika”, „a nép ügyével foglalkozó irodalom van a nehezebb helyzetben, mert az hátha téved — s ebből baj lesz —”, a semmivel nem foglalkozó irodalom, a „magát mindentől elvonatkoztató vonal” viszont „hihetetlenül könnyű helyzetben van”.

Nehéz lehet, persze, elképzelni, milyen az a magát mindentől elvonatkoztató vonal, hogyan mérhető az irodalom tévedése, kik csinálják a bajt — itt viszont egy friss kötet segít, régi, csaknem negyven esztendővel ezelőtt született s azóta első ízben most publikált írásaival. Az író-kritikus büszkén jelenti ki pártfogolt nemzedékéről, hogy az „nem adja alább az egyetemesnél”; kérdésbe foglalva állítja: „*van-e igazabb realizmus, közösségi érzés, mint az övéké, akik — szűkebb hazájuk rendezését rábízván a politikusokra — az emberiség nagy gondjai között teremtenek rendet*”.

Úgy fest tehát, korán megvolt a mai gyakorlat elmélete: aki egyetemes óhajt lenni, az emberiség nagy gondjai között rendet teremteni, az hagyja

másra az áldozatot, hazája gondjait. Ez az egyetemesség támaszkodhat most már a politikusokra, hiszen mélyen meghajol előttük, tiszteleg nekik: illetékeseknek a szűkebb haza dolgaiban csak őket nyilvánítja ki.

Mára úgy látszik: parcelláz ez a buzgalom. Fölösztja a költészet földjét. És választ is — mint nem is oly rég: témaválaszt. S ha tegnap akár alkalmi versek, dalok, darabok és plakátok kellettek, hogy világgá kiáltsák „küzdelmünket a munkával”, harcait az országépítésnek, akkor ma a „kaotikus, bizonytalan félelem- és szorongásérzet” megverselése az előírt téma. Nem a gépek, kohók, gyárak hangja dübörög a versekben — a „belső emberben szemerkélő keserű ködfelhők” csapnak zajt, a „kaotikus belső ország” hangjai. A létezés tragikumát megverselni? Igen! A nemzetét? Ugyan... A méltatlanságtudatot? Persze! A magyarságtudatot? Azzal a „személyes, lírai én” csak fedezi magát. A semmi rettenete, a kapcsolathány, az elidegenedettségek? Ezek jellegzetes élmények! Ám a nemzet sorskérdései vagy a kontinuitásként fölfogott történelemé? Aki elfogadja „fix pontként, amit ez az ország s ez a kultúra” kínál, az „identitását föláldozza a nemzet oltárán”, az alkotói „autonómiájának terhét feloldozza a szolgálat ethoszában” — s mindezt a „szabadságért cserébe” — olvasható egy újabb cikkben. Ami csak egyféleképpen értelmezhető: aki „hasznos akarát” óhajt lenni, aki szolgálni kíván, az csakis a szabadsága árán teheti ezt. A közösségi költő csak rabláncon énekelhet: ennek az országnak s ennek a kultúrának a foglyaként. S az a nagy költő, aki átlépi a „nemzetek, rétegek, vidékek határait”. S kiiktatandó, de legalábbis megmosolygandó, ha valaki a „mégis-morál” jegyében, mondjuk Vörösmarty, Ady, József Attila szellemében „oldja fel” helyzete gondjait.

Eljuthatunk oda, hogy kacagtató lesz a mondás: „Itt élned, halnod kell!” S azt kell helyette írni, az lesz a modern, mert nem szennyezi be sem a politika, sem a nemzeti, sem a nemzetközi vagy szociális helyzet, hogy: „élned, halnod kell”. Ez az igazi létbe vetettség, ez az emberiség igazi nagy gondolata.

Az irodalom barátja idáig érve megrökönyödhet: vajon nem túl magasból tekintett-e le az irodalom s irodalompolitika terepére? S hogy konkrétabb legyen, választhat egy költőt, akiről úgy olvashatta, megszenvedte a közösségi költészet múltját s jövődjét. Kezdheti cédulázni Utassy József lírájának fogaadtatását.

Előbb a Kilencek antológiájának sorsa ad okot a tűnődésre: vajh miért kallódott az *Elérhetetlen föld* három évig a könyvkiadás útvesztőiben? Egy korabeli vélemény szerint „ha az lett volna a cél, hogy elvaduljanak, módoszeresebben akkor sem lehetett volna ezt a vaditást művelni, mint antológiájuk kezelésével tették”. Nemcsak vadítás volt — édesgetés is! — nyugtázható örömmel az egyik rangos napilap cikke. Benne felebaráti a feddés, személy szerint Utassynak címezve: ne hallgasson oly hosszú ideig, adjon hírt magáról gyakrabban — ha a *Tüzem, lobogóm!*-mal, első kötetével 1969-ben jelentkezett, miért „csak most, majd évtizednyi idő múltán” állt elő az „újjal”. Hiszen olyan erő van benne, „ami áttörve a szorongás és tétova önkeresés ketős burkán, egyszer még nagyon magasra emelheti”!

Ekkora elismerés, ilyen dicséret után felmerülhet a virtuális irodalombarátságban, hogy vajon jól választotta-e ki alanyát. Tépelődéseben egy újabb műbírálat akaszthatja meg. Ez is magasán szárnyal ugyan, olyanokat állít Utassy

Józsefről, hogy „amit megírt, az már végleges”, és „majdan biztos”-nak mondja, hogy „nemzedékéből a nagy költészetre neki van a legtöbb esélye” — a tisztelgő sorok után azonban ott a bíráló is. A körülmények bírálata. „Ün-nepi esemény”-nek nevezi a második kötet, a *Csillagok árvája* 1977-es kiadását, de hozzát teszi, a vékonyka kötet „1972-től várta készen a megjelenést”.

E tény tudatában az mondható: Utassy az új verseivel azért csak majd évtizednyi idő múltán állt elő, mert korábban — elállták az útját. S ki tudja, ugyanazért-e, amiért Kiss Benedek, Kovács István, Mezey Katalin, Rózsa Endre, Utassy és a többi társ verseit, az Elérhetetlen földet is elmarasztal-
ták? „Elvont ellenzékiesség, radikalizmus, modern változatú népiesség”, „magyar sors” és „gondolati centrumot nélkülöző negativitás”. Mindenesetre: kálvária-járás egyfelől, „elvadítás”, a nyilvánosság késleltetése, szűk körbe tömörítése — másfelől viszont „közösségbe vont sok ezer” olvasó, versmondó és hallgató. Egyfelől: versek a kiadás útvesztőiben. Másfelől: „versek a farmerzsebben”. Mert a kor-, illetve nemzedéktársi beszámolókból cédulázható, hogy az induló Utassy költeményeinek óriási sikerük volt. Fiatalok, diákok másolták, kéz-
iratban terjesztették őket. A könyvesboltokból hamar elkapkodott első kötet — ebben a „kapkodásban” osztozott aztán a többi is!, mutatva, a kiadói példányszám-megállapításokkal azóta is gond van —, a Tüzem, lobogóm! versei „egy nemzedék zsebében rongyosodtak, mint a néhai diákokéban Petőfi kö-
tetei, ezek a »rongyos vitézek«”.

A közönség tehát szeret valamit s valakit, amitől a politika tartózkodik, s vannak kritikusok, akik az előbbire, s akadnak, akik az utóbbira vetik vi-
gyázó szemüket. E véleményalkotás könnyűségéből, az egyszerűsítés nyugal-
mából a képzelt irodalombarátot a legnagyobb napilap vitacikke zökkentheti ki. A jönevű publicista a „közönségi költészet jogait” perli itt vissza attól az elfogultságtól, amelyik Utassy művészetét a „szilárd költészet és a vizenyős dilettantizmus” között vélte evickélni. Ekkora példányszámú újságban vitázni, s állni ki egy költő mellett — aligha lehet a politika egyetértése nélkül.

Mindezek ismeretében immár semmi sem látszik bizonyosnak. Legfeljebb ennyi: a legelején kicédulázott irodalompolitikai gyakorlat úgy van ezzel az „egyen és közösség, hagyomány és modernség, a nemzeti és az egyetemes dia-
lektikáját” kibontó költészettel, hogy — szereti is, meg nem is, fél is tőle, meg nem is. Bölcsebb belátásra egy költőtárs képzavaros véleményének olvasása után sem könnyű jutni. Azt mondja ez, hogy a „helvenes évek széljárása nem Utassyék malmára hajtja a vizet”. Hogy melyik szél vitte akkor a farmer-
zsebekbe a verseket, s hogy miért nem forog most Utassy malma? — két különböző kérdés. A malmos ítélet mindenesetre úgy állítja, a valóság és az eszmény szembekerülése a költő baja. Pontosabban: „olyan mélyen húzódik az utóbbi védelmébe, hogy ez mind a költői magatartás, mind a poétikai esz-
közők szintjén megmerevedéshez, megkövüléshez, a művészi hitel erőteljes csökkenéséhez vezet”. Az mondható erre, hogy — eszménye meg eszméje vá-
logatja. Vagyis cseppet sem közömbös egyetlen egy művészet megítélése szempontjából sem, hogy milyen eszményt-eszmét védelmez a konok művész. Az ilyen általános válaszokat elhagyva, az ifjú irodalomkedvelő szükségsze-
rűen jutna el az új jelszóhoz: közelebb Utassy költészetéhez!

*

Az összegyűjtött versek, a *Júdás idő* a költő mindenekelőtt való eszmé-
nyét annak hiányában nevezi meg. A példaképkereső és példaállító akarat

minduntalan a Papa alakjához tér vissza, olyan elszántsággal, amilyen az *Apa* című Szabó István-film kamaszhőssége. Ő minden felvonulás, minden lo-bogós menet transzparensére az édesapa fényképét vizionálja oda; természet-gyermeki áhítattal és melegséggel azt nyilvánítja hőssé, „nagy emberré”, akihez személyes köze van. Ezt a hősválasztást, amivel együtt járt a hivatalo-san propagált és preferált minták, eszmények „deheroizálása”, éppúgy érte-gáncs annak idején, mint ahogy Utassy példájával sem tudott és ma sem igen tud mit kezdeni a képzeletbeli országos példaképpállító bizottság. Hiszen ha másképp volna, akkor Csoóri Sándor—Sára Sándor filmje, a „nemzettudat újraértelmezésével” próbálkozó *Pergőtűz* nem szunnyadna hosszú téli álomban.

Utassy „csillagközi baká”-ja, vagy ahogy litániás versében, az *Ismeretlen katonában* idézi: „Bükkszenterzsébeti / senkim, Jézus Krisztus: / Apám, Édes-
apám!” szükségszerűen öltözik metaforába. Így sem tudja azonban megvédeni magát. Mert ha a költőtárs, Kovács István történelemszemléletét illethették kifogások, akkor Utassyét csak így, vagy még inkább! Őt már mentetetni se illik azzal, hogy a saját árvaságélményét felfokozza ugyan, de mégis álta-lában beszél a hősi halottakról, mivel tudván tudja: akik a második világ-háború orosz csataterain pusztultak el, azok, „lévén a háború részünkről igaz-ságtalan”, „nem hősi halottak”. A *Kit koldus hazámnak hívok* rögtön az első szakaszával fölöslegessé teszi az efféle mentetetőzést. Utassy nem beszél mellé: „Anyámnak hősi halott a párja.” Szólhat tehát új történelmi lecke, fiúknak: a Júdás idő szerzője megszállottan ragaszkodik eszményéhez. „Ha százszor is kitagadnak, / én temetni el nem hagylak” — ez a konokság a méltó elsiratás konoksága, egy szál rózsa a hóba esett, soha föl nem lelhető sírra. Az elemi tisztességtudás gesztusa vezérli; igazságadás — igazságszolgáltatás helyett. Ha makacsság, a személyes gyász, egyéni veszteség tudata táplálja akkor azt: a tudatosult hiány. Ez fordítja a *Sírató* műfajához, „a hűgomnak hosszú szőke haja volna” keserű játékosságához; ez fokozza irreálissá és igaz-ságtalanná a fájdalmát: „elcsalnánk a Papát: meséljen újra arról, / hogy me-nekült meg Ő, s hogy pusztult el a Század”. Ez az érzés annál inkább magas feszültségben, a végletek között vibrál, minél kevésbé osztható meg másokkal, minél kevésbé kapcsolható be közösségi körökbe. A veszteségben a „gyermek-nek kél káromkodni kedve” — Utassy nyers, keresetlen szavai is átokba csap-nak át; az édesanya „méhe a szerelem hullaháza” lesz, a litániás emelkedett-ségből pedig egyszerűen csak a „rongy bajtársad: Hazám” vádjáig száll alá a vers. Olyan végleteket villant fel, mint az „utálatos, szerelmes nációm” Adyja. A végletek, ellentétek is mutatják, hogy az elemző józansáig, számvető tár-gyilagosságig nem higgadt még le az érzés, hogy egyszerre és együtt kavarg-e szívben, egymástól elválaszthatatlanul a személyes és a nemzeti sors. Aki történelmi leckével áll elő, csak úgy vizsgáztathatná Utassyt, mint *A Dunánál* József Attiláját: hogy merészeli együtt említeni Werbőczit és Dózsát. A Júdás idő szerzőjének is megadatott tudni és érezni: „Elegendő harc, hogy a múltat be kell vallani.” Ebben a múltteremtésben egyedülvalóságra kárhoztatottnak vélheti magát. Támogatóra-támaszra — így indul az apamítosz képzése — csak abban lehet, aki maga volna a támaszra szoruló. „Világíts, Papa, vilá-gítsd ki Te / a temetőt, a bakatemetőt” — szól az emlékéllítés groteszk pa-rancsa: vonják fénybe önmagukat, irányítsák magukra a figyelmet a százszor kitagadottak. Az apakeresés így fordul visszájára: nem védelmet jelent itt az apával való azonosulás, de védtelenséget. A védelmező maga is védelemre szoruló lesz: az egymásrautaltság elszigetel, az apa—gyermek viszony, ami

norma- és szabályadó funkciójú lehetne, a társadalom, a közösség felé fordíthatná a gyermeket, itt emiatt befelé fordítja, eszményével együtt még inkább kirekeszti, kiközösíti. Az egyetértés helyett dacra ingerli, nyugtalanító különállásra. Ebben az egymásra utaltságban akkora indulat van, hogy az „lobogónk döfi át”. A hősi halott helyett neveztetetik gyilkosnak, „hetvenhétzer gyilkos”-nak is az apa, „de rám csak ő vigyáz, / csak ő vigyáz. / / Ellenetek is ő véd!” / (*A föld alól is*). Teljesen egyértelmű itt a József Attila-sorokkal való felelés, a „Senkije sincs, nem éri gyász / akire csak egy párt vigyáz, / sejhaj / akire csak egy párt vigyáz” visszhangzása.

Gyermeki védelemből s védelemként épülne Utassy költészetében is az apakép. Hogy *A sánta suszter* írja: „Hazajön egyszer Papa, és véged, / mert ő szereti a füstikéket —”. Az eszményítés külső jele, hogy fizikai mivoltában sohasem jeleníti meg az apát, nem idézi föl testi valójában. Az apa képe absztrakció lesz, szubjektív mitológia, a közösség hiányában belülről kivetített értékrend — amiként ez a Bókay—Jádi—Stark-kötet szerint József Attila költészetében is végbe ment. De elérkezik ez a mítoszteremtés addig a pontig is, amikor kezdi érvénytelennek minősíteni a korábban kialakított világot: az apakeresés, az apamítizálás versei után megszületik az „apamegsemmisítés” verse is: az *Akár a szarvasok*. A kitűnő kritikusi megállapítást, hogy „nemzedéki és egyetemes emberi magatartásművet” bontakoztat ki ez a költemény, nem vonná vissza, csak kiegészítené, ha benne a programadáson túl a leszámolás gesztusa is értelmezhető volna. A leszámolásé, hogy „NEM ISZUNK CSATÁKRA CSENDÜLŐ POHÁRBÓL! / / csak tiszta forrásból, / csak tiszta forrásból” — vagyis nincs az a muszáj, ami a Hadak Útjára terelhetne, mint az apákat, hiába „inog, lobog, veresedik a bárd” a fiuk felett is. Már a csodaszarvas monda az apa—fiú szembenállásra alapozódik, de a végső leszámolás szándékát nyomatékosítja az ugyancsak József Attilát visszhangzó kezdő sor is. „Ifjúságom, e zöld vadont / szabadnak hittem és öröknek / és most könnyezve hallgatom, / a száraz ágak hogy zörögnek” — a *Talán eltűnök hirtelen*... e négy sorát tömöríti rezignáció nélküli tényközlésre az *Akár a szarvasok* nyitó sora: „Zörgőre jár, fiúk: vége a vadonnak!”

Hogy az ifjúság elmúlásának kényszerű tudomásulvételéhez, a világ érzéki megismeréséhez és kifejezéséhez nem kapcsolódott szorosan a világ gondolati megragadásának mély igénye — ebben lehetett szerepe a külsőleg gátolt apamítosz-képzésnek. Politikai-ideológiai szempontok akadályozták e mítosz természetes kialakulását: a lelki sérülést, az apahiányt kiheverni törekvő gyermek tovább traumatizálódott, újabb lelki megrázkódtatások vártak reá. „Ördögi kör” keletkezett. Létrejött a legnagyobb paradoxon: „ez a fajta költészet a létehez szükséges konkrét társadalmi tájékozottság és élmény nélkül meghal. Az élmény viszont kétségbeesésbe sodor láthatóan, óvakodni kellene tőle”. Ugyane mély meglátás, beleérző interpretálás szerint „alkatilag lehetetlen” lett „az objektív lételemzés individuális fényűzése, így a szenvedésen való fölülelkezés” is.

*

Ezt az objektív lételemzést, a világ gondolati feldolgozását szinte már szokássá lett számon kérni Utassy Józsefen. Szokás a szemére vetni, hogy „a háttér, a társadalmi motiváltság, a költői énnel szemben álló pólus általános, közelebről meghatározatlan” s hogy „a szenvedéshez ritkán kapunk magyarázatot, túlságosan esetleges marad”. Mondhatnánk: azért nincs társadalmi

háttér, politikai motiváltság, mert betegség van, mert a költői én egy minden-nél hatalmasabb érzéssel, az elmúlás démonaival áll szemben, azokkal viaskodik. Olyan fájdalom tehát az övé, amely megokolatlanul is elhatalmasodik rajta, uralma alatt tartja:

Az elveszett-elvesztett apa alakjától aligha függetleníthetően ott bujkált az elmúlás gondolata már a legkorábbi versekben; a „bölcsök, bölcsödék táv-lata” már ekkor is a tündöklő temető volt (*A fürjfutású*), és a „Sötét ellen”, a Halál ellen tündöklött, ragyogott, sütött a *Tengerlátó* költői személyiségének „minden sejtje”. A pusztulás sugallata csapott ki a költeményekből; illúziót-lan szemlélet rögzítette: „csillag iránt, nap iránt / utunk ha van: félút” — ami az emberi törekvésvágyról, a célok eléréséről körülbelül ugyanazt mon-dta, mint Babits híres *Az örök folyosója*: „bárhon bukom, felén bukom”. Ezért nincs teljesen igaza annak a véleménynek, amely szerint a korai Utassy már-cius-mitológiája helyén később az őszvilág jelent meg. Együtt, egyszerre vol-tak ezek jelen már a kezdetektől, csak az arányok változtak. Tanúsítja a *Para-dicsomi tűzmadár* önszimbóluma: „A láng / piros madara lobog, / éne-
kel, / ugrál sorsa ellen.”

A pályanyitánykor ez a lobogás tűnt szembe, ez vakított. Nem a „csigo-lyák csendélete”. A csupa mozgás, elevenség mindenütt; harsogó, pattogó, habzó természet. Az elementáris életöröm. Ebben elveszett a reménytelenség fel-felhangzó szólama. A „Légy pogány, keresztény: / Ott függsz a távcső-
ves / puskák célkeresztjén, / hajnalok hajnalán!” elrendeltetettsége. A hetyke-ség, villonos vagányság látszott, a „tüzem, lobogóm”; hogy „zúg március”, az hallatszott s az istenkísértő felszólítás: „Talpra, Petőfi! Sirodat rázom: / szólj még egyszer a szabadságról!”. Ezt az utólag valóban leegyszerűsítettnek tart-ható forradalomközpontú szemléletet azonban „keskeny”, „maroknyi kedv” táplálta. A „nyargal; vágat veled a nyugtalanság” egyfelől ezt a kedvetlensé-
get, másfelől viszont a tehetetlenséget leplezte. Hogy mennyire egybetartozott itt — tematikailag Adyra emlékeztetően — a forradalom és a halál gondo-lata, nemcsak az olyan, beszédes verscímek mutatták, mint a *Lobogó gyász*, hanem az a kompozíciós megoldás is, amikor egyazon költeményben az ele-ven szemléletességű, érzékletes természeti képek áradását mintegy mestersé-
gesen szakította meg az édesapa sírhelye fölötti meditáció (*Micsoda évszak*). Egy, a szélsőségeket bekalandozó s a végleteken úrrá lenni nehezen tudó han-gulat kereste és találta meg nagyon korán a maga képi kifejeződéseit a már-cius, illetve az ősz metaforákban. S ezzel a hangulatkivetítéssel értelmezhető, hogy ugyanaz az évszak, a nyárutó, egyszer a csupa fény, csupa árny ritmu-sával ringatta el, fényesnek mutatva a csöndet is, máskor viszont a kifosztott szívre emlékeztette; a „nyár délre jajgat” a „fájdalmak nagy Ó-ját” hívta elő, az őszi kert „véresre vert / paradicsommal, virággal” tüntetett. Az erőszakos pusztulást idézte aztán föl a *Hanyatlásvégi nyár* — s ha a Verlaine-vers Ró-mája helyébe lép is itt a nyár, a veszteségérzést mégsem tarkítja dekadens életuntság. Éppen hogy a küzdelem kapcsolja egybe a forradalom- s a halál-tematikát.

Küzdelem, annál emberfelettibb erővel, minél inkább egyetlen perspektí-vájú, „haláltávlatú bolygó” lesz számára a Föld. S annál elszántabb a küzde-lem, minél inkább a bezártságképzetet, a gyűrűben, körben létezést, a „göm-bön futás”-t, a „körülvettenek engem a világ dolgai” hangulatát idézi fel — minél végzetesebben „csillagra zárt egek alatt” érzi magát a költői én. Az értelmezés irodalmi reminiszcenciákra gyanakodhat, akár csupán Pilinszky

után is kiüresedettnek, jelentés nélkülinek vélheti ezt a csillagmetaforát. De a „csillagok, a Göncölök / úgy fénylenek fönt, mint a rácsok / a hallgatag cella fölött” József Attilájával vagy jóval korábról a *Toldi* Arany Jánosának „És kiverte szépen koporsószegével: / Fényes csillagoknak milljom-ezerével” is összevethető Utassy sorjázó csillagképe — a *Júdás idő* költőjének azonban az a legkisebb ambíciója, hogy e költőpéldákhoz méltó módon faragja-csiszolja képeit.

Ha más nem, legalább a *Szélkiáltó* húsz sorából hatban megismételt kétségeesett segélykérés, a „jaj, ne hagyjatok magamra!” kiszolgáltató könyörgése rádöbbsenheti az irodalom emberi üzenetei iránt alig érzékeny, a poétikában megbúvó értelmezőket is: az összegyűjtött versek szerzője abba a költői-emberi stádiumba jutott, amikor fényűzést jelentene számára a csiszolás művessége. Amikor az elemi létezés, önnön megmaradása s nem a verstest megmunkálása a tét. Az elmúlás mítoszi vetületéig, a „ha most történik: nem ezután, ha nem ezután, úgy most történik; s ha most meg nem történik, eljő máskor: készen kell rá lenni” ráérős hamleti töprengéséig a fenyegető halál miatt sem higgadhat le. Messze van attól, hogy az elmúlást filozófiai dimenziókból szemlélje. Az az Utassy, aki pályája nagy részében, így az apa- vagy a forradalmi versekben is alig tudta zabolázni fantáziáját, a megnevezés gazdagságával tüntetett, tobzódott a kifejezésekben, képi és nyelvi ötletekben, az utóbbi idők során éppen azért küzd a legadázabbul, magamagát már-már kevésnek érezve e harchoz, hogy asszociációi ne mindig egy irányba, a halál gondolata felé tereljék. Ám hiába: a tegnapi őszben még a szőlőszem és a rézség darázs önfeledt hempergésén akadt meg a tekintete, ma viszont már „levélhullaillat”-ot érez; „holdimádó kutyák” ugatását hallja, ami a népi hit szerint a halál közelségének jele; vonzza az „éjféli víz”; a csillag „kerengő kripta”-ként tűnik a szemébe. „Hold veri rám az ablakot. / Fenyegetnek a csillagok” — panaszolja a lírai én, s képtelen elhessegetni magától rémlátásait. Csupa nyomasztó lelet, riasztó tünet mindenütt. Az „Úgy dől belőlem a dögszag, / mint egy fölakasztott kutyából” és a „Félek már magamtól, / félek, nagyon félek” rettenetén alig old a kimondás. Megingott nemcsak a világba, de az önmagába vetett hit is. Erő, ha van, annyi csupán, amennyi a szelíd önbiztatáshoz — „meghalni nem lehet” — elegendő. S kedv sem több, mint amennyivel egy pillanatra győzedelmeskedhet, a „Halál Úr” fölébe kerekedhet. Fittyet hányhat neki, nyelvet ölthet rá — mondanánk, ha nem éppen ez a költői telitalálat, a szemlélet gyökerét feltáró vacogtató meafora sejtetné, hogy mekkora öngyötrések árán, micsoda képzettársítások révén születik meg ez az ideiglenes győzelem is. „Nem akasztottam föl magam, / nyelvem világra nem öltöttem. / / ... jogom van, / jogom: / / a természetes halálhoz” — a versek lírai énjéről?, nem, fölösleges esztetizálni: Utassy Józsefről szólnak bizony ezek a legszorítóbb sorok.

A költő, a villódzó, a sokszínű, az érzékletes képi világú, a versbeli személységét a nemzet sorsára vonatkoztató, a néppel, a közösséggel való együtt-haladás, az egyéniség és a közösség összekapcsolásának programját követő, a helykén jókedvű, a szabadság hiányáról, a forradalom szükségességéről éneklő költő, ki tegnap így rajzolta önmagát: „Suhanc vagy. Halhatatlan” — idáig ért, a „jogom van, jogom: a természetes halálhoz” önbiztatásáig, az önvessztés fenyegetéseinek elhárításáig.

*

Utassy költészete e beszűkült világ, ezen elemi létprogram ellenében épülhet tovább. Legbelsőbb hajlamai, legjobb képességei visszaszerzéséért hadakozva. Ha a tétek legalább annyira költői természetűek lennének, mint amilyen mélyen emberiek, ha újabb művészi magaslatok meghódításához s nem az elemi létezés elviseléséhez, a betegség szívs leküzdéséhez könyörögné a segítséget — szükséges és érdemes volna akkor számba venni a korábbi pályaszakasz művészi gyöngeségeit is. A helyenkénti nyelvi lazaságot, retorikussá-patetikussá váló igehirdetést, a poénok didaxisát, vagy azt az egyszerűsítést, amely a társadalmi jelenségeket hajlamos volt a móríci hét krajcár, vagy a József Attila-i cincogó krajcár mércéjével mérni. A nem mindig szerves metaforahasználat, az olykor következetlen képi logika, a kompozíciós egyenetlenségek is fölemlergethetők volnának — mindaz tehát, ami fokozatosan visszaszorult, szinte fordított arányban az elmúláseszme térhódításával. Ezt a költészetet nem a gyengeségek fenyegetik. Az elhallgatás veszélye riaszt. Hogy széljegyzetekbe szorul ez a líra, hiszen „amiről beszélnek a szombatesték: / nem túri el a nyomdafesték” (*Széljegyzet*); hogy a fölöslegesség érzése keríti hatalmába, hiszen „Énekeimre Isten is ráunt”. Hogy „Sisakos tollam / bebábozódik. / Nincs dal! Az ember / csak átkozódik”.

Innen, verscímekekkel mondva, a „daltalanul” létezés „holtpon”-járól kell elmozdulnia a költőnek. Visszanyerve s megőrizve azt a gazdagságot, azt a műfaji változatosságot, versépítési-rímkezelési sokszínűséget, amely nemcsak nemzedéktársai között állította kitüntetett helyre. A képi és a nyelvi kreativitásban, a metaforikus és a fogalmi versbeszédben egyaránt kimutatható ez a tartalmas gazdagság. Egyszer látató erejű képeivel, érzelmi-gondolati-hangulati beállítottságát, lelki állapotát kifejező metaforáival, szinte tapintható érzékletességével, ha úgy tetszik: közvetlen valóságihitelével nyugöz le. Mászor absztrakciós képességével, aztán az „arcomon még lábom áll a szőr”-féle, metaforikus eredetű humorával, vagy azzal, ahogy, talán a szimbolisták nyomán, megkísérli a zenét tenni meg a költészet anyanyelvévé, a zenére bizni az elemezhetetlen, szétboncolhatatlan lelki tartalmak közvetítését. A „leng! bong! jaj csupa hang!” vagy a „Csönd / Csend-Csönd / Csönd-Csönd-Csönd / Csönd-Csönd-Csönd-Csönd” játékos megoldásai azonban már azt a költőt is mutatják, aki tisztában van a nyelvben rejlő expresszív lehetőségekkel, s bámulatos mestere a „duruzsollak, darázsollak”-szerű szójátékoknak, új alakzatoknak, nyelvi formáknak. A *Hungária Kávéház* ciklusa szinte teljes egészében ide emelhető volna, bizonyosságul. S ide azoknak a költőtársaknak a fogalomalkotásai, különösen képzett, ragozott szavai, akiknek a fantáziáját a „kimájusitanád”, a „szeptemberedek”, a „varjuhodok”, a „holdasul” és a többi Utassy-lelemény is bizonyára segített felszabadítani.

A Júdás. idő szerzőjét egyszerre jellemzi tehát a képekben való gondolkodás — ennek a költészeteszménynek a követéséhez megvannak a szinte veleszületett képességei. S a másik líraeszmény sem áll tőle távol: rá bírna magát fogni a nyelvi tájakra való barangolásra, ha a „metafora trónfosztott lett”. Utassy József olyan költő, akinek nemcsak a képei, metaforái — a nyelvi jelei is önmagukra tudják irányítani a figyelmet. Mindezek miatt páratlan jövőjű, nagy ígélet. Csak sikerüljön leküzdnie démonait. Mindkét költészetfelfogás híveit megnyerheti majd magának. Ha képes megnyerni magát a versnek. (*Szépirodalmi.*)

N E Z Ö

„Önvizsgálat és irodalom”

MAI SZOVJET ÍRÓK. ESSZÉK

Még mindig futja a változatokból! Pedig nem könnyű címet adni a Gondolat kiadó sorozatában megjelent szovjet irodalmi esszékötetek legfrissebb darabjának... Az eddigi kiadványokéhoz hasonlóan azonban (Szovjet irodalom, 1959; Az új szovjet irodalom, 1967; Napjaink szovjet irodalma, 1974) e mostani könyv címe is irányadó: Mai szovjet írók. Mert míg a hatvanas években valóban „új” irodalom született, s a hetvenes évek elejére újra felfedeztek néhány XX. századi „elfeledett” író, kiknek életműve csaknem „kortárs” irodalommá vált, addig a nyolcvanas évek szovjet irodalma az egyes alkotók, különálló írói életművek számbavételével jellemezhető leginkább. A napjainkra lassan érvényüket veszített kategóriák, besorolások, irányzatmegnevezések („negyedik nemzedék”, „háborús”, „falusi”, „városi” próza stb.) helyét fokozatosan elfoglalja a „besorolhatatlan” művek életpályán belüli elhelyezésének, a belső, szerves viszonyítási pontok kitapintásának, a „felívelések és zsákutcák”, „megtorpanások és kibontakozások” egymást váltó-értelmező elemzésének igénye. Ez a törekvés érezhető a kötet 13 szerzőjének 22 szovjet íróról, költőről írott tanulmányaiban is.

Kiket tekinthetünk tehát e kötet alapján a mai szovjet irodalom legjelesebb alkotóinak? Milyen szempontok alapján történt a válogatás?

A választ részben megadja a szerkesztő, Wintermantel István bevezető tanulmánya, mely nemcsak útmutatásul szolgál a kötet írásaihoz, de egyben az utóbbi néhány évtized szovjet irodalmának nagyvonalú, múltat és jelent szembeesítő politikai, esztétikai és morális szempontokat nyíltan számbavevő összefoglaló jellegű elemzése.

A szerző Az önvizsgálat irodalma címben jelöli meg azt az alapvető szempontot, mely köré szervezhetőnek véli az utóbbi idők szovjet irodalmának egymással egybecsengő, párhuzamba állítható, vagy éppen egymással polemizáló jelenségeit. Az irodalmi korszakváltások meghatározásában gyakran fellelhető ellentmondások érintik a hetvenes, nyolcvanas évek irodalmát is, Wintermantel István azonban egyértelműen fogalmaz: „... minden jelentős irodalmi teljesítmény kezdeménye megvolt már korábban is, az ötvenes-hatvanas években; ami most a többit: együttes jelentkezésük, öszekapcsolódásuk — a szintézis.” [...] „Mindaz az érték, ami a hetvenes években és azóta a Szovjetunió népeinek irodalmaiban létrejött, azoknak a szellemi-társadalmi változásoknak az eredménye, amelyek az ötvenes években kezdődtek.” A társadalmi, erkölcsi önvizsgálat irodalma tehát mindenekelőtt abból a forrásból táplálkozik, mely az „olvasás” időszakának szellemi mozgásából ered, s melynek hatása nem csak politikai, társadalmi, de esztétikai változásokkal is mérhető.

E bevezető tanulmány talán legszembeütőbb vonása az a nyíltság és korrektség, mely bizonyos irodalmi jelenségek (a disszidensek problémája; esztétikai és módszerbeli viták: a nemzeti elfogultság és vallásosság kérdése) megítélésében megnyilvánuló ellentmondások bemutatását jellemzi. A szovjet irodalommal kapcsolatban oly sokat emlegetett és elköptatott sokszínűség fogalma a tanulmány szerzőjének elemzése nyomán ismét feltöltődik — a nemzeti, tematikai stb. sokféleség mellett (vagy méginkább helyett) maga „az érvényesített életszemlélet és az érzékletesen ábrázolt közeg” mutatkozik meg a legkülönbözőbb színekben, árnyalatokban, derűsebben vagy komorabban, szatirikusan vagy szelid rezignációval telten, történelmi hitelességgel, vagy éppen groteszk torzításában.

Mindez azonban igazán hitelessé csak az egyes alkotói életművek konkrét vizsgálata során válhat, amire ez a tanulmánykötet is vállalkozik. Több-kevesebb skerrel.

Mint minden gyűjteményes kötet esetében, most is felmerül a kérdés: „mért éppen ők, és nem mások?” Igaz, a szerkesztő bevezetőjének végén kitér a válogatás szempontjaira, indokol és védekezik, érvei azonban nem minden esetben meggyőzőek. Méltánytalanul kevésnek tűnik a nem orosz írók aránya, hiszen F. Iszkander, N. Dumbadze, H. Matevoszjan nem csak jelentős alkotók, de műveik magyarul is hozzáférhetőek. A líra válságára hivatkozva sem kellene megfélekedni D. Szamojlov, E. Mieželaitis, vagy éppen B. Ahmadulina költészetéről, s talán idővel helyet kap egy kötetben a tudományos-fantasztikus irodalom kiemelkedő képviselőinek, a Sztrugackij testvéreknek esztétikai szempontból is figyelemre méltó munkássága. S még egy látszatra formai kérdés: a fiatal írónemzedék tagjai közül egy sincs, aki helyet érdemelne a kötetben? Vagy a borítón zsenge ifjúként merengő Voznyeszenszkij (a maga 52 évével) képviselné még ma is az „újabb nemzedéket”? S az a Rab Zsuzsa, aki folyamatosan fordítja a legfrissebb szovjet költészetet, s évről évre kötetekbe gyűjti a lírai termés legjavát, miért a már méltán klasszikusnak számító, de csaknem húsz éve halott Ahmatováról ír? E költői szépségű fordítói vallomásnak nem itt kellett volna helyet csinálni, még akkor sem, ha valóban adósságot törleszt.

Őt olyan névvel is találkozzunk a választott szerzők között, akik a korábbi kötetekben is szerepeltek. Mindannyian (Ajtmatov, Bikov, Bondarev, Zalagin és Voznyeszenszkij) igen jelentős, gyakran szenzációszámba menő művekkel jelentkeztek az utóbbi években, ezért valóban indokolt jelenlétük.

Csingiz Ajtmatov tagadhatatlanul a mai szovjet irodalom legnépszerűbb és legizgalmasabb, igazi világirodalmi rangú alkotója. Művei alig néhány hónappal otthoni megjelenésük után magyarul is olvashatók. E sorozat kiadványai azonban mégsem vállalkoztak az eddigi teljes pályakép felvázolására, talán éppen az irodalmi anyag rendkívüli bősége és tartalmassága miatt. Egy korábbi tanulmány csak „A versenyló halála” elemzését tartalmazza, Hermann István e kötetben szereplő esszéje pedig csak a legutóbbi nagy vihart kavaráó művet, Az évszázadnál hosszabb ez a nap című regényt vizsgálja egy kiemelt szempont, a mankurt-probléma alapján. Pedig milyen csodálatos művek előzték meg ezt a regényt! Elég csak a filmről is ismert „Fehér hajó”-t, vagy a megrendítő szépségű „Korai darvak”-at említeni, de még a kevésbé sikerült „Tengerparton futó tarka kutya” is fontos állomása e különleges sorozatnak.

Hermann István a modern eposz megteremtőjeként ünnepli Ajtmatovot, s regényt (melynek címe kimaradt az elemzésből...) a szocialista művészet egyik legkiemelkedőbb teljesítményének tartja. Az emberiség történelmi tudata

megőrzésének lehetőségét és veszélyeztetettségét — többszörösen rétegezett eseménysorban is — érzékeltető ajtmatovi problematika a klasszikus eposzokkal való egybevetésre készíti a tanulmány szerzőjét. S ha néha túlzásnak is tűnik az „Iliász”-ra történő többszöri hivatkozás, az egymást kölcsönösen értelmező történetek, a közvetítő szálak áttételei, az események megkettőzöttségére való utalások végül is egy mesteri módon megkomponált, az eposzi ábrázolás lehetőségeit szellemesen felhasználó regény születéséhez vezetnek. A történetek egybecsengéseinek mindenáron való igazolása azonban időnként túlzott leegyszerűsítésekhez vezet a tanulmány szerzőjét, mint ahogy ez a Förfeteges Karanarról szóló, legendisztikus ihletésű „állattörténet” értelmezéséből is kitűnik: „Mindaz, ami Edigej esetében problémát jelent — a múlt emlékei, a gyerekek, saját felesége —, ez nincs meg az állati ösztön világában, ahol a viszonylatok leszűkülnek egyedül a szexualitásra. A lényeges különbség az, hogy az állat számára nem létezik a történelem, mivel a történelem viszonylatok összessége, az ember számára viszont a történelem létezik. Az ember történeti lény.” Az emberiség történeti létének alapja az emlékezet, vallja Ajtmatov, s „a mankurt mint személyiség és a mankurt világ”, tehát az emlékezet nélküli lét hátforgató vízióját a tanulmány szerzője is a regény „szívszorító tárgyának” nevezi. Ebben a kulcsban értelmezi a mű legvitatottabb cselekményszálát is, a „sci-fi”-történetet, ami szerinte „végső fokon (...) a történetiség megőrzésének és megmaradásának sztorija is”, hiszen „a föld lakóinak maguknak kell az igazán jó társadalmat és az igazán magasrendű technikát mint történelmi terméket kiszervenadniük. Csak a magunk történeti útja és szenvedése adhat megoldást a mi történeti problémáinkra.” De még ha ily módon igazolhatónak látnánk is a regénybeli „emberhez méltóbb társadalmat alkotó lényekkel” való kapcsolatteremtés „legfelsőbb utasításra történő” végleges megszakítását, nem csengenék-e vissza kísértetiesen a „modern mankurt” Szabidzsán szavai: „Az ember mindent a központi programozás szerint csinál. Azt hiszi „hogy úgy él, úgy cselekszik, ahogy akar, pedig valójában felsőbb utasítás szerint.” S nem jut-e eszünkbe a Hermann István által is idézett megállapítás, hogy „amit egyszer végiggondoltak, azt többé nem lehet meg nem történné tenni”?

Egészen másként jelentkezik a történeti problematika a hagyományosan „háborús prózának” nevezett irányzat két képviselőjénél, V. Bikovnál és J. Bondarevnél. Újabban megjelent műveikben továbbra is központi helyet foglal el a nagy honvédő háború témája, de a növekvő történelmi távlat s a társadalmi és egyéni önvizsgálat fokozódó igénye differenciáltabb szemléletet, s főként Bondarev esetében írói technikában is jelentkező újszerű megközelítésmódot diktál.

Kun Miklós láthatóan jól ismeri nemcsak a Bikov-műveket, de azok születésének, kritikai fogadtatásának, hatásának körülményeit is. Jól tájékozottsága azonban kissé „ránehezedik” mondanivalójára, s az életrajzi elemek, interjúrészletek, tartalomismertetések kevés teret engednek az esztétikai elemzésnek. A bikovi erkölcsi igényesség, a művekben megjelenő „kegyetlenül következetes etikai normák” hangsúlyozása eltakarja a művet, amely a maga eszmei-poétikai-stiláris egységének minőségével ad valódi rangot írójának.

Sebes Katalin Bondarev-tanulmányában nem csupán a legutóbbi művek elemzésére, de az írói pálya legfontosabb állomásainak megragadására is kísérletet tesz. Nem tűnik felesleges ismétlésnek felidézni a korábban született művek legismertebbjeit, hiszen — mint ahogy ezt a szerző meggyőzően bizonyítja, a művek tematikai rokonságán s szemléletbeli következetességén túl

valóban fokozatosan „érelődő” alkotói pályáról van szó, melynek kétségkívül eddigi legjobb darabja A part című, nálunk is nagy sikert aratott regény.

Meglephetné az olvasót az Andrej Voznyeszenszkijjel való újbóli találkozás, hiszen az eddig megjelent négy kötet közül most már ez a harmadik, ahol ismét felidézhetjük nevét a kiválasztottak között. Garai Gábor megelőző két esszéje azonban egy és ugyanazon szöveg — egymástól alig pár sorban eltérő — két változatának tekinthető, így az első tanulmány megjelenése óta eltelt csaknem húsz év önmagában is indokolja, hogy e rendkívül termékeny, fordulatokban, hangnembváltásokban gazdag költői utat ismét áttekintsük. Szilágyi Ákos tanulmánya alighanem a kötet legkiforrottabb, szigorúan szerkesztett és mégis könnyedén pergő, elméleti kérdéseket és konkrét versinterpretációt harmonikus egységbe foglaló írása. A szerző szinte lépésről lépésre nyomon követi a voznyeszenszkiji irodalmi személyiség megalkotásának egyes szakaszait, s a kritika által gyakran „törésnek” ítélt hangváltásokat is szervesen illeszti e sajátos kísérleti poétika kidolgozásának, a költő önmagára találásának ellentmondásoktól feszülő, de a belső átalakulások logikus láncolatát alkotó folyamatába. A más és más irodalmi pillanatok mozaikjaiból összeálló Voznyeszenszkij-kép Szilágyi Ákos szerint a „profanizáló lírai személyesség” különleges megjelenési módja: a vers akusztikai hatásaival kísérletező, majd a költői nyelv vizuális kitágítására törekvő, ugyanakkor erkölcsi felfogásában az ősi orosz hagyományokig visszanyúló, azokat a modern ember világszemléletében újraértelmező költői magatartásmodell. A „nem irodalmi” irodalmiasításának voznyeszenszkiji változata a költészet „kitágításának” olyan lehetőségeit teremtette meg, melyek nemcsak hogy „átlendítették” a költőt nemzedékek válságán, de újabb és újabb poétikai megoldások kidolgozása felé vezették és vezetik.

Egy kevésbé ismert költőt, A. Zsigulint mutatja be Szilágyi Ákos másik tanulmánya. A szépen megrajzolt portré alapján egy vonzó emberi és írói magatartásforma, természetes egyszerűségével is megkapó lírai attitűd bontakozik ki előttünk. S habár Wintermantel István úgy véli, hogy „miközben a líra válságáról beszélünk, sok halk filozofikus érték fölött elsziklik a tekintetünk”, valójában azonban sem Zsigulint, sem a kötetben szereplő másik két költő, R. Gamzatov és A. Jasin (sorrendben Balogh Ernő és Kun Miklós tanulmányaiban) sem vonják magukra igazán figyelmünket, s e tanulmányok olvasása közben nem érezzük egy újszerű, különleges lírai alkat felfedezésének vagy újrafelfedezésének izgalmát. E két utóbbi költőre is vonatkoztathatjuk Szilágyi Ákos Zsigulinnal írott sorait: „nem annyira költészetével, mint inkább témájával van jelen a szovjet irodalomban”. A „falusi próza atyjának” tekintett Jasin, s „Az én Dagesztánom” prózai önvallomásáról ismert Gamzatov nem képviselnek olyan, mindenki másétől megkülönböztethető poétikai rendszert, s olyan eredeti szemléletet, ami valóban izgalmassá, érdekfeszítővé tenné a róluk szóló tanulmányokat.

A nem csak, vagy az utóbbi időben nem elsősorban költőként ismert B. Okudzava lírájáról is inkább prózájának ürügyén értekezik Zappe László. Joggal, hiszen maga Okudzava kínálja fel ezt a lehetőséget, amikor így vall önmagáról: „számomra a regény más formája ugyanannak, amiről a versekben is szóltam, mert az én hősöm, noha bizonyos változásokon megy is át, azért lényegében ugyanaz a lírai hős.” Zappe László logikus érvrendszerre épülő, ugyanakkor érezhetően az író varázslatos, egyszerre lírai és ironikus, tömör gondolatosságú és finoman érzelmes művészi látásmódjától „átítatott” könnyedséggel mutatja be a banalitások, közhelyek veszélyes közelségét megkísértő Okudzava egész eddigi pályáját. Módszeresen fejti meg a titkot, hogyan si-

kerül kikerülnie az írónak a már-már szentimentalizmusba hajló romantika csapdáját, s megőrizni a történelmi regény áruhájába öltöztetett művek belső, lélektani hitelességét, különös nosztalgiával érzékeltetni az emberi „méltóság, a szabadság lehetőségének és képességének korlátait”.

Még szenvedélyesebben érvel Zappe László a szovjet irodalom másik nagy egyénisége, J. Trifonov műveinek árnyaltabb értékelése mellett. Cáfolja azt a szovjet kritikában eléggé elterjedt nézetet, miszerint lényegi különbség lenne a „történelmi hősokról és a moszkvai hétköznapiokról beszélő író” munkássága között. Hangsúlyozza a Trifonov által felvetett erkölcsi problémák történelmi eredetét, s az író csaknem minden művét felidézve bizonyítja a sémák és sablonok alkalmazhatatlanságát, a más és más megközelítésmódú és műfajú írások (a „kispolgárság kritikájának” tekintett mai témájú Csere, a Türelmetlenség című történelmi regény s a Máglyafény című önéletrajzi elemekkel átszőtt dokumentumkönyv) egymást szervesen kiegészítő és értelmező összefüggéseit. A „mikrovilágban” is jelenlevő „nagy történelem” emberséget, tisztességet próbára tevő kényszerhelyzetei, a választásaiban, döntéseiben formálódó ember vívódásai adják azt a konfliktussorozatot, mely minden Trifonov-mű alkotó-eleme, s melyet az író finom erkölcsi érzékenységgel, történelmi felelősségtudattól áthatott magas művészi szinten fogalmazott meg.

Számos tanulmányban szerepel egymás mellett három szibériai író, V. Asztafjev, V. Suksin és V. Raszputyin neve. Az indíttatásukban, értékorientációjukban a szibériai faluhoz, az ősi természethez való vonzódásukban és e földtől elválaszthatatlan emberi közösségek szeretetében megmutatkozó rokon vonásokon túl egymáshoz kapcsolja őket a szülőföld évszázadok óta őrzött erkölcsi normáinak tisztelete. Nem egyfajta civilizációellenes konzervativizmus jelentkezik e három író Szibéria iránti vonzalmában, szülőföld iránti szenvedélyes elkötelezettségében, hanem egy letűnőben levő világ veszélyeztetettsége miatti aggodalom, a múlt humánus öröksége megóvásának, jelenbeli érvényesítésének igénye. Mindezek hangsúlyozását mindhárom esszé szerzője fontosnak tartja.

Balogh Ernő Asztafjev-tanulmánya elmélyülten elemzi az író személyes élményekben gyökerező, de a személyesség hitelességén túl közösségi felelősségtudattól is áthatott szemléletmódját, értékféltő, de e különös értékteremtő világot nem eszményítő művészi beállítottságát. Az asztafjevi elbeszélésmód sokszínűségének is metaforikus jelentőséget tulajdonít a szerző: „a formák élményt adó bősége a természet végtelen gazdagságát sugalmazza, strukturáltsága pedig a lét bonyolult rendjét és az ember harmóniaigényét idézi föl”.

Irigylésre méltó könnyedséggel birkózik meg a Suksin-tanulmány szerzője, Doboss Gyula azzal a nem csekély feladattal, hogy e nálunk is jól ismert életművet felesleges ismétlések és túlzások nélkül, elfogultságtól mentesen, ugyanakkor sokszor idézett sokszínűségét sem tompítva mutassa be. Élvezetes olvasmány ez az írás, méltó ahhoz a sziporkázó tarkasághoz, mely magát a „suksini-jelenséget” is áthatja. Lelkesen rajongó és tárgyszerűen pontos, el-elkalandozó, de a lényeket mindig szem előtt tartó, az életmű egyenetlenségeit nem „kisimítani”, hanem józanul értékelni tudó írásában Doboss Gyula érinti mindazokat a kérdéseket, melyek az első Suksin-művek megjelenése óta mind a mai napig izgatják az egyszerű olvasót és a hivatalos kritikát egyaránt.

Annál nagyobb csodálással vesszük tudomásul, hogy a V. Raszputyin munkásságát elemző tanulmány (Sebes Katalin írása) elenyészően keveset ad vissza e fokozatosan felfelé ívelő pálya egy-egy csodálatos műben kikristályosodó szellemiségéből, a tragikus történeteken is át meg átcillanó tünékeny szépség-

ből, a szelíd nosztalgiával töltött, múltat búcsúztató (de nem elsirató!) líraiságból. A történetek leegyszerűsített vázában elsikkad a művek lényege, a hosszadalmas tartalomismertetések eltompítják a problematika újszerűségét, az ábrázolásmód kivételes szépségű árnyaltságát. Zavaróan hat a műfaji behatárolásban érezhető bizonytalanság, a regény-kisregény terminusok indokolatlan változtatása.

Hasonló hiányérzet fogalmazódik meg bennünk Bakcsi György Bitov-tanulmányának olvasása után. A szerző láthatóan nem tud mit kezdeni — az általa is hangsúlyozott — különleges szemléletet meghökkentő formába öntő Bitov-művek láncolatával, az egymásra épülő szövegelemek furcsa kombinációjával. Érződik ugyan a differenciált képalkotás, a bitovi próza „egységbe rendezésének” igénye, e törekvés azonban felemás megoldásokhoz vezet. A „Bitov olyan író, aki sok elődje ellenére vagy talán éppen azért?!) minden mondatában »Bitov«” frappáns megállapítást nem követi az értelmező elemzés, az irodalmi párhuzamokra, reminiszenciákra épülő elbeszélésmód elmélyült analízise, helyette impressziókat, a szerző irodalmi tájékozottságát igazoló, széles skálájú irodalmi kontextusba vetített, de nem abba „ágyazott” Bitov-képet kapunk.

Egészen más okból támad hiányérzetünk Tarján Tamás két kiváló tanulmánya olvastán. Maga a szerző döbrent rá bennünket a mai szovjet drámairodalmat jellemző szegényességre és szürkiségre, a még mindig az ötvenes évek „konfliktusmentességének” terhét viselő drámai műfajok egysíkúságára.

A „kifordított termelési drámát” író A. Gelmant „leleményes, tanulékony dramaturgként” jellemzi a szerző, műveinek kimondottan esztétikai értékét azonban megkérdőjelezi, s a „gyorsan ható irodalmi cselekvés” lehetőségeit kereső írói magatartásformát elsősorban társadalmi hasznossága, aktualitása alapján tartja tiszteletre méltónak. A korigénynek megfelelő publicisztikus jelleg azonban „jó kezekben és jó pillanatokban” (tehetséges rendezésben és kimagasló színészi játékokban) értékteremtő is lehet, ahogy ezt a Tarján Tamás által is felidézett néhány sikeres Gelman-előadás bizonyítja.

Az utóbbi idők egyetlen valóban kimagasló, a drámai műnemet megújítani képes íróegyénisége A. Vampilov lehetett volna. Az alig 35 éves szibériai drámaíró halála azonban csak e feltételes fogalmazást teszi lehetővé, hiszen az „éppen beérkezett” művész gogoli—csehovi tradíciókra épülő darabjai, „a hagyományosat az újba futtató dramaturgiája”, „ironikus humanizmusa” egy lehetséges új utat jeleztek a hatvanas, hetvenes évek szovjet drámairodalmában.

A kötet többi tanulmánya is alátámasztja Wintermantel Istvánnak a mai szovjet irodalom sokféleségéről vallott nézetét. A történelmet más és más szempontból faggató A. Ribakov, J. Kross, A. Adamovics és D. Granyin, a „szibériai parasztíró” sablonjából kilépő Sz. Zalignin, a jelen értelmiségének problémáit feszegető I. Grekova ugyanúgy a társadalmi, politikai és morális önvizsgálat igényével teremtik meg sajátos írói világukat, s teszik még teljesebbé a hetvenes, nyolcvanas évek szovjet irodalmáról alkotott képünket.

S arra, hogy mennyiben bizonyul hitelesnek a „mai szovjet írókról” felvázolt mostani körkép, a következő évtized (vajon milyen címen megjelenő?) változtatása ad majd választ.

BAGI IBOLYA

Sesztalov igéi

*Szerettem volna, szerettem volna,
ha minden körülöttem forogna:
tálak, serlegek, virágok,
bogarak, kakasok, sirályok,
újságok, tüzek, hajók,
hímnuszok, cukorkák, csillagok,
férges, nyilak, acélfegyverek,
üzletvezetők, miniszterek,
mammutok, bolhák, sátánok,
úrhajósok, sámánok . . .*

(A bálvány)

Ezt az egységet, ezt a világgözpontúságot akarja megteremteni minden mágikus ének; ezt akarja a vogulok fia, Sesztalov is. Így lesz a neve fogalom: ősinek és modernnek a jelvénye. En is így álmodoztam és reménykedtem valamilyen egyszerre primitív és korszerű költészet lehetőségében: úgy írni verset, ahogyan a parasztfestők faragják a szobraikat, csinálják a képeiket. Vagy legalább úgy, ahogyan Sinka a balladáit és a pásztorélet mélyeibe visszagyökerező panaszait, látomásait, lázadásait. A tündérit és nyomorúságosat énekbe házasítva.

Sesztalovnak azonban nehezebb a dolga: messzebbről jön. Szibériából, az Ural mögül, a sámánapa örökségéből, a halász-vadász életforma és kultúra kényszerével, megváltozhatatlannak látszó törvényeivel. Ha Breton azt mondta, a szürrealizmus egy varrógép meg egy esernyő találkozása a műtőasztalon, akkor mi a sesztalovizmus: egy cirbolyafenyő meg egy trolibusz összeütközése a holdon? Régóta tudjuk, s főleg mióta a természettudomány istenét imádjuk a sámánok föld-, nap-, levegőszellemei helyett, hogy ipari lényük még csak egy-kétszáz esztendő, a medvetotem előtt táncoló és újjászülető pedig legalább harmincezer. Földüböghet az autók és a falanszterszürke lakótelepek, cementgyárak fehér porában fulladozó erdők között a mágia dobja, táncolhatnak, énekelhetnek a szupervárosok és marketek vándorai e körül a dobok körül? Mit akar Sesztalov ezekkel a varázsképekkel, meg lehet ezeket még hallani? S ha meghalljuk, akkor romboljuk le magunk körül a modern civilizáció hazugságát, belső ürességét, a természetet fölfaló gépeket, gyárakat, hadiberendezéseket?

Magunkra találhatunk ettől a költészettől? (Bármiféle költészettől?) Nem az éppen a mai kultúra helyzete, hogy a művészet a peremére szorult, kiszorította a szórakoztatóipar? A sesztalovizmus nemcsak Szibériától Moszkváig, Leningrádig terjed, megszületik és fölteszi kérdéseit, keresi a választ Afrika, Észak- és Dél-Amerika, Ausztrália, a csendes-óceáni szigetvilág összes olyan népei között, amelyek ásóbotjaikkal, fúvócsöveikkel világtérelmező mítoszokkal, kis, törzsi nyelveikkel és meztelenségükkel beleütköztek — nagyon hirtelen! — az acélba, műanyagba, rádióba és televízióba, szuperszonikus utaszállító gépeibe öltözött világnyelvbe; a folyókat, tengereket, állat- és emberfajtákat, növényeket maga alá gyűrő, egyre önállóbb elektromos agyakkal működtetett Technikába. Ezzel a technikával akarnak ők versenyre kelni, vagy ennek a technikának szeretnének tartalmat, lelket adni. Az egyik oldalon ott

van a mérnök, a politikus, a szakmunkás, a tudós specialista, a másikon a néprajztudós, a törzsi múltból érkező költő, a Tahitira visszavonuló Gauguin, a népperplasztikáról önmagára és föladataira ismerő Picasso, vagy a folklórra életművet építő zeneszerzők, zenészek és koreográfusok egész sora.

És természetesen van egy harmadik tábor is: azoké, akik nem hisznek a föltámadásban, a föltámasztásban. Ők már biztosra veszik, tudják, hogy ősi múltunk = múzeum; halott tárgyak és halott szellemek tája. Világméretű skanzen legföljebb. De onnan már nem száll föl a csillagok felé az ének, nem dübög a dob, nem szól a síró furulya, nem verik föl a port lábak százai a nappali és éjszakai szertartásokon. Sesztalov is tudja, amit űk, az ő szíve is megrebbe a visszahozhatatlantól:

*Földbe süppedt kunyhók között:
időborzolta boglyák között
jöttem, hogy lássam a házat,
hol apám, anyám tüze szikrázott.
Hol az a sok álom, sok emlék?
Eladták? Elitták? Megették?
E föld arcáról lemosták?
Zajos új telepre hurcolták?
Roncsait szemétként elhordták?
(Öreg ház)*

A ház megvan, de ami még benne lakik, csak a gyerekkor emléke. Ebbe a házba már nem lehet visszamenni. Lakója azonban még tud énekelni, még ellenáll annak, hogy tökéletesen otthontalan, természetből kiszakadt lény legyen. Az ősi típusú ének, a totemoszlop, amit a kanadai tengerpart indiánjai faragnak és festenek, a dallamok, táncok, melyeket még ismerünk, fölelevenítünk, annak a másfajta technikának eszközei, amivel kozmikus kapcsolatunkat fönn tudtuk tartani. Az „egydimenziós” modern ember ezt a technikát felejtette el, vetette félre, hogy félelmetes ipari technikáját, laboratóriumi tudását megteremtse. Ebből azonban nem jött létre a világ új rendje: szétdarabolódott civilizációnkban nincs meg a helye a művészetnek és az elmélkedésnek. Áru lett a gondolkodás meg az álom, az emberi személyiség a titkaival együtt.

Sesztalov mégse tehet mást: mondja, ránkolvassa, amit tud a sámánról, apja védőszelleméről, a Világügyelő Férfiúról, Arany Víz Istennőről, vagy a tűzről. Csakhogy éppen a tűz mellett ülve bizonytalanodik el a hangja, válik retorikává a mágikus ének:

*Szent tűz, lobogj!
Legyen világosság!
A tűzbe nézek,
bennem a huszadik század öröme, kínja.
És újra élek,
mint a folyó, az erdő, az égbolt.*

(Újra a tűznél)

Egy költői program fordul itt visszájára: a tűz lobog, a vers ereje elhamvad. „Küzdöttem a kufárság ellen, / mikkel körülzárták magukat / az embe-

rek, / mint a gépekkel, bútorokkal, / századunk bálványaival, / pusztító hatalmaival,” — mondja Sesztalov verse elején. Tudja, milyen korban él, tudnia kellene azt is: a tűz nem a múlt, ami mellé visszaülünk, a tűz mi vagyunk, egész civilizációnk erejének és romboló irtózatának jelképe, ahogy Nagy László látta:

tűz,
te gyönyörű,
jegeken győztes-örömű,
ne túrd, hogy vénhedjünk sorra,
lélekben szakállasodva,
hülve latoló józanságban,
ahol áru és árulás van,
öltöztess tündér-pirosba,
röptess az örök tilosba,
jéghegyek fölé piros bálba,
ifjúság királya,
tűz!

Az összevetés csak azt igazolja, hogy a sesztalovizmus még akkor is él, ha a költő néha nem elég nagy varázsló ahhoz, hogy ősit és huszadik századit mágikus körbe kössön. Juliánus barátról, a medveünnepről, Miszne istennőről, saját mágikus szavairól annál bővérűbben ömlik belőle az a másfajta „tudás”, amit csak egy sámánfi adhat át a mi világunknak. Bede Anna, anynyi szibériai ősi dal és ének nagy tapasztalatú fordítója is ezekben az énekekben éri tetten leginkább Sesztalov nem csillapodó, két világ közt utazó lelkét. Magyar megszólaltatásai ezekben világítanak le a két finnugor nyelv mélységeibe. Ezekben nő a dallam, az ismétlő technika túl a fordítás lehetetlenségein s lesz elsodró, emlékezést kívánó erejű. Mennyi rejtett hangsúlyt, mennyi évtizedek alatt leszüretelt ismeretet éreztet minden sorában, megoldásában! De most már úgy, mintha oda se kellene figyelnie: magától értetődő azonosulással. Nyelve nem mindig olyan súlyos, amilyen megfontolt; néha örülnék, ha eksztátikusabbá válna, nagyobb lenne a varázslata, hogy még inkább ott énekelhessünk a lazacos Ob mellett varkocsba font hajú eleink árnyaival, az ősi holtak szellemeivel, akik ott maradtak a régi hazában.

Vagy éppen Sesztalov igéi hozzák közénk őket? (Móra.)

TORNAI JÓZSEF

PÉTER LÁSZLÓ

Bauer Hilda életműve

Keresztury Dezsőné Seiber Mária az első világháború vége felé mintegy két évig a magántanítványa volt dr. Tordai Schilling Oszkárné Bauer Hildának, Balázs Béla húgának. Németet, franciát, magyar irodalmat, történelmet tanult tőle az akkor 14—15 éves lány (68—69). Azután hosszú évekig elveszítették egymást szem elől. Keresztury szerint 1938-ban (5), Bauer Hilda szerint 1941-ben (69) Vágó Józsefénél, Vágó Márta szüleinél találkoztak ismét. Seiber Mária akkor már Keresztury Dezsőné volt. Ekkor ismerkedett meg Bauer Hilda Kereszturyval is. A fölszabadulás után — nyilván Keresztury Dezső kultuszminiszter jóvoltából — Bauer Hilda polgári iskolai igazgató lett. Nyugdíjba menetele után Keresztury unszolására hozzálátott visszaemlékezéseinek papírra vetéséhez. 1955. november 14-én kezdte, és valószínűleg lassan, de rendszeresen folytatta is. Férje, rákja miatt, 1960. május 11-én öngyilkos lett, s a magára maradt özvegyet Kereszturyék a máriaremetei volt szervita rendházban berendezett pedagógusotthonban helyezték el. Én ekkoriban fordultam hozzá kérdéseimmel még a VI., Jókai u. 8. I. 4. címére írt leveleimben, és kaptam meg 1960. november 10-i, azután december 3-án keltezetlen és 1961. február 2-án kelt válaszait már az otthonból. Ezeket fölhasználtam a Juhász Gyula kritikai kiadás jegyzeteiben, *Bartók Szegeden* és *Kodály Szegeden* című könyveimben.

1963. március 8-án folytatta emlékezéseit, majd újabb szünet után 1965. március 11-én. Joggal tartott attól, hogy „emlékirata” naplóvá válik (70); valóban, keverendtek már benne a jelenéről való beszámolók és — sok ismétléssel — az emlékezések. Talán még folytatta volna, de kevéssel később elhunyt.

Mindezeket az MTA Filozófiai Intézetének Lukács Archívuma kiadásában, az *Archívumi füzetek* című sorozat 5. számaként megjelent kötet első, kisebbik része (11—78) tartalmazza *Emlékeim* címmel. Előtte Keresztury Dezső rövid előszava olvasható *Bauer Hildáról* címmel (5—7). A kötet végén a szöveget gondozó, a képanyagot összeállító és a magyarázó jegyzeteket író Lenkei Júlia utószava foglalja össze Bauer Hilda és Lukács György kapcsolatát (241—251). Ő szerkesztette ugyanennek a sorozatnak első kötetét, Balázs Béla és Lukács György levelezését (1982) is. Lukácsnak Bauer Hildához írott levelei nem maradtak fenn: címzettjük 1944-ben, a német megszállás idején félelmében eltűzelte őket (20, 24, 25). Érdekes, hogy Lukácsnak Balázs Bélához írt leveleiből is mindössze három maradt meg, ezek is jó késeiek: kettő az emigrációban íródott, a harmadik — rövid köszöntő — a fölszabadulás

után. Ránk maradt viszont Balázs Bélának 111, Bauer Hildának kereken 100 levele. Ez utóbbiak Lukács halála után ama legendás heidelbergi bőröndből kerültek elő (242), amelyről Lukács „megfeledezett”, s amely fiatalkori kézíratait is megmentette az utókornak.

SZEMBESÍTÉS

Mind a két dokumentum — az emlékezés és a levelezés — önmagában is értékes történeti forrás, de szembesítésük még lélektani tanulságokat is tartogat. A legérdekesebb, hogy Hilda (a rövidség kedvéért nevezzük a továbbiakban e különben bizalmasodónak föltűnhető néven) csaknem fél évszázad távlatából miképpen festette át Lukácshoz való viszonyát. „Nem szabad rossz néven vennünk tőle, hogy elhallgatja a Lukács-szerelmet — írja Lenkei Júlia —, ennek mélyén valószínűleg sokkal inkább a kitörési vágy munkált, mint a valódi érzelem; talán valóban el is felejtette ezt a korszakot, s a barátság emlékével élt tovább” (248).

Visszaemlékezve Hilda ezt írta: „Lukács Györggyel 1909-ben ismerkedtem meg. Nagyon tetszett egy tanulmánya Stefan Georgérol, mely a Nyugatban jelent meg, és kértem bátyámat, mikor Pesten voltam, hogy mutassa be. Ez meg is történt valamelyik kávéházban. Külseje nagyon kellemetlenül hatott rám. Csúnya, pattanásos, alacsony, vézna fiatalember volt. Valahogyan magas, szép homloka dacára nagy esze, tudása nem látszott rajta” (23). Pár sorral később, Lukács és Seidler Irma kapcsolatáról szólva ezt mondja: „S. I. ugyan nem volt szerelmes Lukácsba (nehéz volt ebbe a csúnya fiúba szerelmesnek lenni, bár okossága, nagy műveltsége lenyűgöző volt), de szívesen hozzám ment volna feleségül, amit viszont Lukács nem akart” (24—25).

A levelezés, amelynek megmaradását Hilda nem is sejtette, mit sem árul el ezeknek az utólagos, tárgyilagosnak látszó megállapításoknak igazából. Ellenkezőleg.

TALÁLKOZÁS

Az a bizonyos kávéházi megismerkedés 1909. január utolsó vagy február első napjaiban történt. Idézett emlékezését Hilda így folytatta: „Még azon az estén nagyon összebarátkoztunk, és a kávéházból kijövet hajnalig sétáltunk az Andrassy úton lucskos, hideg időben, szemerkélő esőben” (23). A találkozás után fél évvel pedig így írt: „Én feljöttem Pestre, egy idegen lány, aki olyan kiéhezett volt minden kultúra után, üres, szerelem-, szeretet- és barátságvágytól beteg szívvel, idegesen, egyedül, olyan szívet tépően egyedül. Hiszen te tudod. És egy éjszaka, kávéházban, utcákon te beszéltél nekem úgy, ahogy én még beszélni nem hallottam” (127).

Lukács 1909. július elején azt írta barátjának, Popper Leónak, hogy ekkor, februárban, kb. háromszor találkozott Hildával (Lukács György levelezése. 1981. 138). Lukács a Szegedre hazatérő lánynak azonnal írhatott, hiszen Hilda első, 1909. február 11-i levele már válaszlével: „Én is tudtam, hogy fog nekem írni...” (81.) S az első mondata: „Kedves barátom, ezt ujjongva kiáltanám oda magának, és sírva-nevetve adnám oda mind a két kezemet, hogy szorítsa meg, és... többet nem beszélnék, ha lehetne, ha nem volnék rászorulva arra, hogy ezen a papíron mondjam meg magának azt, amit elhallgatnék, ha kezét foghatnánk” (81).

Nem tudom, mennyiben Hildának bátyjával és Lukáccsal rokon lelkialkata, mennyiben pedig a szerelmes nő természetes és nagyfokú alkalmaz-

kodó képessége tette, hogy leveleinek ugyanaz az elvont, bölcselkedő és pszichologizáló, mai zsargonnal szólva: *telkiző* a hangneme, mint amelyet Balázs Béla leveleiből megismertünk. Hilda leveleiből is alig lehet következtetni mindennapi életére, munkájára (pl. édesanyjáról soha nem beszél); a terjedelmes levelek csupa ömlengések, elméletieskedések, a férfi és nő kapcsolatáról való leprengések általában, de persze nyilvánvalóan kettejük viszonyára érthetően. „Az asszony egész magát adja már (öntudatlanul), amikor a férfi még csak lát, hall” (83). De levélről levélre látszik, amint egyre jobban belelovalja magát a szerelmi rajongásba. „Tudja, Gyuri, én ki vagyok? Egy lány, akiben a szeretet utáni vágy olyan nagy, hogy felemészti magát benne; aki annyira vágyik szeretni és szeretve lenni, hogy életelemét teszi... (86—87.) „Minden vasárnap reggelem a magáé, Gyuri, még akkor is, ha nem írok, és minden napnak sok órája a magáé, ha elgondolkodom, és mesze kinézek, amikor mondani szeretnék valamit. Akkor nagyon vágyódom maga után” (88). Megírja jellegzetes álmát: belépett Lukács szobájába; Lukács íróasztalánál dolgozott, arcán „az a bizonyos maszk” (nyilván erről beszélgettek már), és a lány hívására tagadóan rázta a fejét. Erre Hilda megpróbálta kicsavarni Lukács kezéből a tollat: „Nem bírtam a tollat kivenni, és maga továbbra is sápadt, hideg maradt, és dolgozott, én meg keservesen zokogva borultam a földre...” (89).

Akár valódi álom, akár költött, ugyanarról a magatartásról árulkodik, mint amely Lukács és Seidler Irma kapcsolatát jellemezte: a „művet”, az alkotást a szerelemtől, házasságtól védelmező tudóséről. „Köszönöm, hogy megfejtette álmodat” — kezdte következő levelét Hilda; hogy miképpen, nem derül ki. De Lukács levelébe valamiképpen belekerült a *sajnálát* szó, mert Hilda erősen tiltakozott ellene: „A sajnálát, az a minden dolgok vége után jöhet csak, az a befejezések befejezése. Én úgy érzem legalább, és azért fogja meg a kezem, Gyuri, simogasson, de ne sajnáljon, ne” (89).

Ugyanebben az április 7-i levelében (90) írta Hilda azokat a sorokat, amelyeket Lukács Popper Leónak már 25-én idézett. „Nem félek már — írta Lukács a barátjának. — Sok része van ebben valakinek, aki — azt hiszem — szeret engem, akivel egy pár szép napot éltem át, és utánuk szép és bízó leveleket váltottunk, és akivel még fogok szép napokat együtt átélni. Azt írta nekem egyszer [!]: »Maga gyorsabban megy, mint mások, és azért nem akarja felkapni a pillanatot, a másik pillanatát, mert talán hamarabb kellene elejtenie a másíknál, és az visszaesne rá. És most izgatott kérésként tör ki belőlem, hogy ne kímélje annyira az embereket! És úgy látom magát, hogy mikor másnak illattól, mámortól, élettől lecsukódnak a szemei (ha csak egy pillanatra is), a magáéi tágra nyílnak, és úgy nézi a nehéz, öntudatlan, mámoros életet elmenni maga előtt. Ugye nagyon nehéz a mások fájdalma? Haragszom magamra, hogy ennyire érzem. De magánál ez más, magát csak a saját könnyei vihetik előbbre, és magánál gát minden fájdalom, ahol meg kell állni. És magának meg kell állni, mert maga sajnál. Ne kímélje az asszonyokat, és ne sajnálja őket, mert ezzel mintha kicsinyítené értéküket, mert mi nem azért vagyunk itt, hogy akadályok legyünk, hanem lépcsőfokok, amin maguk emelkednek«” (Lukács György levelezése, 121—122). Ezt az utóbbi gondolatát azonban Hilda később módosította: „Tudod, a férfiak éppúgy létrafokai a nőnek, mint fordítva, a feljutásban, és lehet, hogy kölcsönösen azért szeretik egymást” (113).

Lukács így folytatta barátjának szóló levelét: „Egy nagyon értékes em-

ber írta ezeket nekem, és kimondhatatlanul jól estek nekem, és bátorságot adtak — de hitet nem” (uo. 122). Pedig Hilda idézett levelét már expressis verbis így fejezte be: „Nagyon szeretem magát” (92). Az aláírás itt még csak „Hilda”, de a következő, április 18-i levélé már: „Hildája” (93).

MÁSODIK TALÁLKOZÁS

1909. április 30-án volt Balázs Béla drámájának, a *Doktor Szélpál Margit*nak a bemutatója a Nemzeti Színházban. Emlékezéseiben Hilda leírja, hogy ő is részese lett bátyjának dicsőségéből, páholyukba neki is küldtek virágot. Előadás után a Metropol szállóban vacsoráztak, utána szűkebb társasággal kimentek a Városligetbe, s reggelig szórakoztak együtt. „Lukács a kedvemért jött ki, no meg ő is azt hitte, hogy H.-nak [Herbertnek, azaz Balázs Bélának] sikere volt; nagyon unatkozhatott” (50). Május 1-én és 2-án is együtt volt Lukács és Hilda. Augusztusban így idézte föl ezeket az alkal-makat: „És negyedszer voltunk együtt, és alig beszéltünk még, amikor már hallgatnunk kellett, amikor már volt köztünk valami. Szerelem, ami nem tudott halottaktól szabadulni, ami fagyasztott. Emlékszel? Egy esős hideg nap-on kimentünk Hűvösvölgybe, és ott, mert nem beszélhettünk, először csó-koltuk meg egymást kétségbeesésünkben. És én panaszkodtam, hogy olyan holt leszek, ha csókolsz” (128). Hazatérve május 29-i levelében Hilda nyolc-szori együttlétet emleget (110). Lukács már idézett júliusi levelében Popper-nek ezt írta: „Én körülbelül 4—5 hónapja nagy és áldozatos és szép levele-zésben vagyok Bauer Hildával — úgyis megtudnád a nevét, hát megmon-dom, a Bauer Herbert húgával; akit februárban láttam kb. háromszor, ami-kor Pesten volt, és áprilisban szintén kb. annyiszor” (Lukács György leve-lezése, 138). Április 25-én, amikor először írt e dologról Leónak, még nem árulta el Hilda nevét. Most viszont beszámolt barátjának kétségeiről és el-oszlatásukra kigondolt tervéről is: „Ők pedig most mind Ammerlandba mennek a Stranberg-tó mellé. Ennekem egy hónapra el kell oda mennem. Megmagyarázom, hogy miért — főleg azért, hogy ne becsüld túl ennek a dolognak énám való fontosságát. El kell mennem, mert tudnom kell, hogy milyen az igazi viszony közöttünk. Én Pesten — Hilda Szegeden lakik, és tanít ott, úgyhogy le van kötve oda — nem tisztázódhatnék soha, mert ha egy-két napra, egy hétre fel is jön Pestre, ott sok az ember stb. És főleg egy-két várt napban nagyon sok mindig a hisztérikus túlfeszültség, különö-sen, ha nem napokról, de egy pár együtt töltött óráról van szó. És ezt a hisztérikusságot most mindig erősebben érzem a leveleinkben, az enyéimben is, de még az övéiben is — és félek tőle. Félek, hogy egy hazugság került bele ebbe a viszonyba: ne érts félre, attól félek, hogy *többnek* érezzük a leve-leken át az egymás közét a másokban, mint ami annak a valóságban meg-felel. És én ettől félek, és ezért akarok vele egy hónapot együtt tölthetni, hogy kiszüljön, hogy mi van közöttünk” (uo. 138—139).

AMMERLAND

Hilda Lukácsnak e mögöttes szándékáról mit sem sejtett. A májusi csó-kok után első levelében ő tér át a tegezésre (97). Egy-két levél hiányozhat, mert Hilda már azt is szóvá tette, ha két napig nem kapott levelet Lukács-tól (104), már pedig akkor ugyancsak naponta, kétnaponta neki is válaszol-

nia kellett, de ennyi levele mégsem maradt. Nincs nyoma az ammerlandi üdülésre való meghívásnak sem Hilda leveleiben; május 25-én még Szegedre invitálta Lukácsot (115), június 27-én pedig már mint tényről ír közös ammerlandi tartózkodásukról; legfőljebb ő azt szeretné, ha Lukács végig velük maradna (119), s ebből az sejthető, hogy Lukács már közölte Hildával: csak egy hónapig marad, júliusban, mert utána, augusztusban, barátjával, Popper Leóval és ennek menyasszonyával nyaral Svájcban, a Bern melletti Wengenben; amint történt is.

Lukács július 25-e körül Ammerlandból ezt írta Leónak: „Sokáig nem feleltem neked — de ezt, azt hiszem, meg tudod majd érteni. Most írhatok már, mert végleges biztonsággal írhatok neked, hogy — augusztus első napjaiban Wengenben leszek. Ennekem kezdettől fogva voltak ilyen sejtelmeim — emlékszel, írtam a levéligrogatás hisztérikus, valóságokat meghamisító közelhozásairól. Hát: így volt. Azaz, hogy ez a dolog nagyon komplikált; mert én nagyon szeretem ezt a lányt, de — de valami bennem ugyanakkor a jó barátja is szegénynek, és ez azt mondja: nem jó neki veled együtt lenni, sőt a legjobb lett volna nem is találkoznotok egyáltalában. És ugyanakkor van bennem még valaki más is, aki a legszebb órákban is azt mondja: nem való neked (mármint nekem ezúttal) az együttlét, a közösség — menj!” (Lukács György levelezése, 145.) Popper Leóval sokat elemezgették a *Midas-komplexust*. Ahogy Popper megfogalmazta: „Ahogy Midas király sosem érhet hozzá az eleven emberi élethez anélkül, hogy élet helyett ne aranyat markoljon — így van ez a művészetben is. Ami zavaros volt, rendezett lesz; ami nyitott volt, bezárul; ami sok anyagból állt, egynemű lesz a kezében — és ha úgy tetszik, ez is tragikus” (uo. 120). Erre utal most Lukács a Hildával való egyhónapos együttlét után: „Tehát valami olyasmi történt itt, hogy a nem-Midasságnak hazugság lett a következménye (abban az értelemben, ahogy te használtad a szót Midasról írván — emlékszel még?), de csak a Hilda és az én köztem levő viszonyra vonatkozólag; ez nem jelent órá nézve semmit. Őt ma is a legnagyobb embernek egyikének látom, akiket valaha megismertem, csak — nincs itt más szó, mint ez a közönséges — nem vagyunk összevalók. Ha asszony volna, talán lenne megoldás. Talán — és ezt ő is egészen tisztán látja — hat hónapig, talán egy évig, talán rövidebb ideig együtt lennénk — és aztán mindegyikünknek lenne egy szép emléke. Így nagy bajok vannak. Azaz, hogy nagy bajok lehetnek. Mert Hilda is átlát sok mindenfélét mindebből — de ő sokkal jobban szeret engem, mint én őt; azaz, hogy ő lány, és ezért ezek a tekintetek kevésbé hatnak az érzéseire, mint az enyémekekre (azaz hogy ez nagyon komplikált, mert szeretem őt — de..., ha nem érted, mégsem bírom most megmagyarázni). Én nem vagyok képes hazudni. Nem vagyok képes egyikét szép hónapot eltölteni valakivel, akit tudom, hogy ott kell hagynom ezután (ha tudom, hogy ebből neki belső bajai lehetnek), de — mégsem bírom őt olyan egyszerűen, heroikusan otthagyni, ahogy talán kellene. Most tehát órá van szó, nem rólam, és sok nehéz dolog van itt” (uo. 146).

Hilda ekkor már sejthette, hányadán áll kettejük kapcsolata. Még Ammerlandból augusztus 11-én nehezményezte, hogy Lukácsból, távozása után, kétség kapott levelet, s amit kapott, olyan volt, hogy eltépte (123). 16-án, Lukács újabb levelét olvasva, már majdnem sírva fakadt. „Ez valaminek a kezdete, ami téged el fog rántani tőlem; valaminek a kezdete, ami meg fogja mutatni, hogy sohasem voltál az enyém” (125). Még május 29-i levelé-

ből kiderült, hogy Lukács őszintén beszámolt neki a Seidler Irmával való kapcsolatáról (111). Most Hilda Lukács fejére olvassa: „Hányszor mondtam neked, hogy Irma kísért téged lépten-nyomon” (126). „És ha veled voltam, akkor tudtam, hogy nem lehetsz az enyém, mert korán jöttek a csókok, és akkor csókoltalak vadul, amíg elfelejtetted magadat, hogy egy percre, pillanatra, amíg megint a kínjaidé, a kételyeidé, Irmáé vagy...” (126.) Sejtését igazolja Lukácsnak két évvel későbbi, Irma halála utáni, 1911. október 27-i naplófölgjegyzése: „Ha helyesen analizálok: amikor Hildával beszélgettem a szerelemről — akkor is Irma volt a hallgató és a cél” (Curriculum vitae. 1982. 444). Hilda 1909. augusztus 16-i levelében kétszer is leírta: szerelmük „koraszülött” volt (126, 128). „Én nem akarlak elveszíteni, mert ahhoz túl élők az érzéseim. De azt kiáltom feléd, amit te nekem annyszor mondtál: »aki menni akar, menjen«, én nem tartalak vissza, de arra kérlek, a barát maradjon meg nálam...” (128.) Hilda kétségbeesetten kapaszkodik most ebbe a megtalált formulába: a barátságába. „És látod, nagyon fájó, nagyon szerető\szívvel gondolok reád, és egy cseppet sem gyűlöllek. Hanem te menj, amerre akarsz, és maradj az utadon, nézz néha át hozzám, és légy jó hozzám” (129). „Nagyon sokat köszönök neked; és sokat adtál nekem mégis. Legtöbbet utolsó leveled, ezt köszönöm leginkább” (uo.). „Én a barátod szeretnék lenni, ha akarsz; ha nem, az leszek, amit akarsz” (uo.). Befejezésül ismét: „A barátod szeretnék lenni. Forró kézszerítással: Hildád” (uo.).

BARÁTSÁG? SZERELEM?

Lukács — a maga érzéseivel sem lévén egészen tisztában, sajnálatból is — belement ebbe a játékba: úgy tett, mintha valóban lehetne — kivált szerelem után — barátság férfi és nő között. S ezzel akaratlanul is tápot adott Hilda illúzióinak, amelyek mélyén talán az volt, hogy titkon mégis reménykedett: a barátságból ismét lehet szerelem.

A levelezés, ha ritkásabban is, folytatódott. Hilda augusztus végén hazatért Pestre. Lukács levelét túláradó hálával nyugtázta: „Boldoggá tett az a leveled, olyan nagy boldogító melegséggel töltött el, amivel csak igaz, nagy dolgok tölthetnek el...” (130.) E megalázó hangvétel keveredik a panasszal. Szeptember elejét Lesznai Anna vendégeként Körtvélyesen töltötte. Onnan hazamenet 15-e és 17-e között ismét találkoztak Pesten Lukáccsal. Együtt-létük új reményt önthetett Hildába. Szeptember 23-án Szegedről írta: „Most tudjuk, hányadán vagyunk, most várunk, és elébe nézünk egy nagy »vagyvagnak«” (136). „Türelemelméletet” dolgozott ki magának (136, 138), s bízott: „Én várok, Gyurim, mert most nem tehetek másképp, mert szeretlek, és mert érzem, hogy még soká nem vagyunk a végén” (137). „A mostani pesti együttlét áldását még most is érzem, áldjon meg érte az Isten, Gyurim” (uo.). Befejezőként is: „Ég áldjon, és szeress, mert ara nagy, nagy szüksége van Hildádnak” (uo.).

Lukács, úgy látszik, hagyta, hogy Hilda ismét belelovalja magát a szerelembe. A lány szolgálatkészen vállalta Lukács tanulmányainak másolását; Lukács ezt is elfogadta. Ám Hilda időnként föllázadt. Október 5-én megütődött Lukács levelének kitételén: „Jaj — milyen buta egy ilyen levél” — hiszen az ő számára e levelezés volt a szalmaszál, amelybe kapaszkodhatott (140). Ugyanebben a levelében ismét szóvá tette az Irma-ügyet: „Fiam, de ezen az Irma-dolgon segíteni kell, mégpedig drasztikus módon, és kell” (141). Megint

látszólag a szerelmes jogán követeli: „Vagy tudsz szabadulni, vagy nem” (uo.). A csalódás óta nemegyszer, hogy talán fölkelte Lukács féltékenységét, dicselkedett, hogy udvaroltat magának. Így Körtvélyesen is (132), majd Szege- den (155). Gyakran panaszkodott, hogy kedvetlenül ír, nem tud írni (152, 158, 175). Egyre többször kesergett magányosságáról: „itt nincs egy lélek, akihez engem valami igazán megértő, mély barátság fűzne; hogy az én egyetlen megnyilatkozási lehetőségem az a néhány levél, amit írok nagyon embernek” (155). „Nemcsak a közelemben nincs ember, de a környéken se találok” (159). „Rossz időket élek és szörnyen, borzasztóan egyedül vagyok megint” (166).

1910-ben ismét a barátság gondolatába kapaszkodik. Január 10-én meg- ismétli augusztus 16-i levelének „tisztességes ajánlatát”, amelyet állítólag Lu- kács elfogadott, de azután közösen megint elrontottak (152). Egyrészt azt kí- vánja, hogy úgy álljanak egymással szemben, mint két ember, „aki nem akar egymástól semmit”, másrészt mégis magának követeli Lukácsot: „De amíg nem fordulsz felém osztatlan érdeklődéssel, addig én nem beszélhetek (uo.). Azt hiszi: „a mi viszonyunknak legbecsületesebb, legelfogulatlanabb és leg- produktívabb formája a barátság” (153).

1910. február 18-tól 25-ig Hilda ismét Pesten volt, de ezúttal nem talál- koztak: „Hiányoztál nekem Pesten, csak nem mondtam” (156). S ezután hosz- szabb szünet következett: május 5-i levelében Hilda öngyilkossági terveiről számolt be Lukácsnak. Lukács ugyanis utolsó levelében ismét valami elkese- rítőt írhatott neki: „Kemény, erős, jó, becsületos levél; szép következménye mindennek, ami volt; mert jöhetett volna utóvégre másképp is”; „szép vég, szép megoldás” (156). Lukács valami olyasmit írhatott, hogy azért imádkozik, ne jöjjön életébe másfél évig asszony (uo.). S olyat, hogy „megunt már téma lenni” — nyilván a levelezésükben (157). Talán Lukács lelkiismeretének föl- keltésére Hilda ismét flörtjeivel hozakodott elő, hozzátéve, hogy az egyik megalázó számára, mert a férfi „abszolút méltatlan”, „senki” (158). „Látha- tod, hogy nincs szerencsém, édes barátom, és hogy apácának kellene lennem” (uo.). Lehet, hogy ennek hatására is írta Lukács május 10-én naplójába: „mi- lyen »komoly« volt minden Hildával — akinek »komolyságát« sohasem be- csültem semmire” (Curriculum vitae, 418). Június 19-én pedig ezt jegyezte föl: „Most azért kezd már kifelé is hatni a hidegségem. Előbb Edith érezte meg, most Hilda. Azt hiszem, leszakad majd rólam mindenki...” (uo. 430).

Augusztusban Nagyváradról, ahol nagynénjénél töltött néhány hetet, ta- lán a flörtök tanulságait is levonva írta Hilda Lukácsnak: „énhozzám ezentúl csak házassági szándékkal közeledhet valaki” (163). Zokon vette, hogy Lukács — időnként úgy látszik, kifejezést akart adni távolságtartásának, hogy ne táplálja Hilda reményeit — kifogásolta Hilda leveleinek megszólítását: „Azt írod, hogy ne használjam megszólításnak azt, hogy »Gyurikám«; hogy hagy- juk ezt a múltnak, ill. hogy »az le van foglalva a múltnak«” (164).

Mindezek ellenére tovább tart ez a furcsa, tisztázatlan, „sem vele, sem nélküle” kapcsolat. Októberben Lukács nem feledkezett el Hilda születésnap- járól, s ez a lányba új hitet öntött (169). 1911 januárjában Balázs Béla szinte könyörgött Lukácsnak: „Írj néha Hildának. Nagyon rászorul szegény pára egy kis lélek- és szívinjekcióra” (Balázs Béla levelei Lukács Györgyhöz, 43). Ja- nuár 14-én Hilda is kérlette: „Miért nem írsz?” Mondd, barátom vagy te ne- kem még? Kell teneked a barátságom?” (170, 171.) Februárban szóvá tette: „Átnéztem leveleidet. Most oly ritkák, oly sietve megírtak, és mindég olya- nabbakká válnak” (172).

Seidler Irma 1911. május 18-án öngyilkos lett. Meglepő, hogy ez nem tükröződik a levelezésben. Még meglepőbb, hogy Lukács, úgy látszik, a kutyaharapást a szőrivel próbálta gyógyítani: pár napra rá bejelentette Hildának, hogy meglátogatja Szegeden. Hilda már május 30-án nyugtázta e szándékát: „Nagyon, nagyon örülök, hogy látni foglak; hogy beszélni fogok veled; vágyódtam is már utána” (176). Eddig a Dugonics tér 2. sz. ház első emeletén laktak; ekkoriban költözhettek a Fekete sas (ma Bajcsy-Zsilinszky) u. 22. sz. alá, ahol édesanyja 1913-ban meghalt. Hilda — mint mentetegetőzött — félig berendezett lakásban fogadta vendégét.

Pünkösöd két napját (jún. 4—5.) töltötte Lukács Szegeden. A helyi lapok utóbb sem írtak róla, mert noha Lukács eléggé ismert tudós és író volt már, és főként újságíró körökben tekintélyes is, Hilda titokban tartotta jövetelét: „Mert én senkinek nem szólok, mert én is csak magamnak akarlak” (177). Mint egy későbbi leveléből kitűnik, mégsem zárkóztak a négy fal közé, mert villamoson utaztak együtt (talán az állomásra be, vagy ki az állomásra), és ismerősökkel találkoztak (181). Hilda emlékezetében ez a két nap egy hétté növekedett (25), akár Kodály egy szegedi hete „néhány hétté” (17); Bartóknak szintén kb. egy hete két hétté (26).

Június 16-i levelében Hilda többször is kifejezte örömét, mennyire jónak érezte e két napot, és reményét, hogy „egy kicsit” Lukácsnak is jó volt; „nekem nagyon jót tett ez a két nap, nekem fontos, hasznos volt a viszonyunkat illetőleg főleg, ill. az én viszonyomat tehozád; fordítva, úgy látszik, nem” (178). Az utóbbi fél mondat elárulja az ő kételyeit is; majd megismételte: „az az érzésem, hogy mást vártál a 2 naptól; hogy valahogyan elégedetlen vagy, ami ugyan az egész hangulatod eredménye is, de hogy énnekem meg jó volt” (179).

Maradt tehát minden a régiben, a régi bizonytalanságban. Nem tudom, mikor írta az alábbiakat Hajós Edit Lukácsnak, de bizonyára ekkortájt, Irma halála után, amikor úgy érezte, komolyra fordulhat Lukács érdeklődése Hilda iránt, s meglehet, még ő sem döntötte el, Lukács vagy Balázs Béla felesége szeretne-e inkább lenni. Hildával kapcsolatban figyelmeztette Lukácsot: „Édes Gyuri, kérem, ne vegye el feleségül, mert tönkretenné magát” (Balázs Béla levelei Lukács Györgyhöz, XI). Fölösleges volt az intés: Lukács — ekkor már különösen — nem akarta elvenni Hildát. De végképp elszakadni sem tudott tőle. Folyt hát tovább az érzelmeknek és idegeknek ez a harca. Hilda reménykedett, Lukács rejtélyeskedett. A lány levelei egyre inkább ismét kesergők, panaszkodók; titkon remélve, hátha Lukácsban fölébreszti a lelkiismeretet, az eddigi kapcsolatukból már elvárható következtetés levonását. Újból emlegette hozzá méltatlan társaságát (185), flörtjeit (186), sőt 1912 januárjában már fölbukkan, ekkor még névtelenül, de nyilvánvalóan, a későbbi férje is. „Van itt egy férfi, akivel jó volna együtt lenni sokat, nagyon érdekel. Kár, hogy ritkán találkozunk...” (187.) „Írjak arról a férfiről?” „Magam sem ismerem, de engem is érdekel. Csak 2-szer voltam vele hosszabb ideig együtt és úgy, hogy beszélgettünk. Furcsa ember, érzékeny, finom, talán nem is olyan okos, de művész temperamentumnak látszik, és töri a fejét szép és mély dolgokon, és szépeket és finomakat mond róluk. Nagyon jól rajzol, de tagadja, és roppant szerény itt, fáj neki, úgy látszik, hogy nem lehetett művész, mert nem nagyon hisz a talentumában. Egyébként abszolút elegáns,

egész angolos külsejű, nagyon csinos, és abból a fajtából való, mint én, hogy »nem szól«. Én nem hívom még, ő meg nem tesz célzást, v. ha tett, nagyon szerényen, pedig szeretnék egymással többet találkozni. Dehát Szeged csak egy undok fészek, és unom a szöbeszédet” (189—190). Dr. Tordai Schilling Oszkár ekkor a MÁV szegedi üzletvezetőségének volt fogalmazója; kevéssel utóbb, március 5-én olvassuk a helyi lapokban, hogy áthelyezték Budapestre az igazgatóság kereskedelmi főosztályára.

Éppen akkor, amikor Lukács másodszor jött le Hildához Szegedre. Erre 1912. március 3-án és 4-én, megint vasárnap és hétfőn, került sor. „Nagyon-nagyon jó volt, hogy itt voltál, köszönöm mégegyszer” — lelkesedett 7-i levelében Hilda. Ám különös, hogy ugyanebben a levelében beszámolt „barátjának”, azaz Schilling Oszkárnak a látogatásáról — nyilván búcsúlátogatásáról — is. S eldicsekedett, hogy megcsókolták egymást, és másnap gyönyörű, nagy virágcsokrot és hódoló, alázatos köszönőlevelet kapott tőle. Úgy érezte, ezzel a dolognak vége is lett. A későbbi levelekből azonban kiderül, hogy Schilling Oszkár Pestről is lejárt (190, 202). Hilda vele kapcsolatban is kettős érzelmeiről számolt be: szereti, úgymond, de idegesíti féltékenysége, életuntsága, „tépettsége”, panszolkodása. „Néha egész reménytelen benyomást tesz rám, züllött belsejű emberét” (uo.). Szemmel láthatóan csak a rettenetes magány elől való menekülés végett, a Lukáccsal való kapcsolat lehetetlenülése (Lukácsnak Léna Grabenkóval való házassága) után ment hozzá Schilling Oszkárhoz. Ami nem jelenti, hogy végül is ne kiegyensúlyozott házasesetet éltek volna végig.

PÁRIZS

A második szegedi látogatás után a Lukáccsal való levelezés már valóban inkább baráti jellegűvé vált, semmint szerelmivé. Sőt bizonyos üzleti jelleg is belévegyült. Hilda, aki tanítónői oklevelének megszerzése után több mint egy évet töltött Párizsban, és megélhetéséhez nagyban járult hozzá magán francia órák adása, nyelvismeretének fölfriessítése végett ismét párizsi utat tervezett (186). Keresete, amelyből nemcsak édesanyját kellett eltartania, hanem öccsének tanulmányait is fődöznie (187), ehhez nem volt elég. Lukács fölajánlotta anyagi támogatását (189), s a levelezésből az vehető ki, hogy Hilda valóban az ő 500 korona kölcsönével tölthette 1912 nyarat ismét Párizsban (193). Hogy ezt az összeget visszafizette-e, nem világlik ki a levelekből.

Hilda azt remélte, Lukács is kimegy vele vagy legalább hozzá (187), ebből azonban semmi sem lett: Lukács éppen ennek az évnek május 17-étől kisebb megszakításokkal öt esztendőn át Heidelbergben tartózkodott (Lukács György levelezése, 722). Augusztusban édesanyjával és hűgával a hollandiai Schvennigen nyaralt, a hónap végén, amikor Hilda még Párizsban volt, hazajött Pestre (uo.).

Hilda Párizsból is írogatott neki, beszámolt kinti napjairól. Így többek közt arról, hogy fölkereste a szegedi születésű szobrászt, Csáky Józsefet, s az ő környezetében összeakadt bizonyos Szenyával (azaz Szemjonnal), össze is melegedett vele, mert az orosz férfi (ahogy kivehető: zongoraművész) Szegedre is küldözgette leveleit (197, 198, 200, 202, 206).

September 7-én úgy érkezett Hilda Pestre, hogy reménykedett a Lukáccsal való találkozásban, de erre sem került sor. 17-én már otthonról kesergett neki ismét: „Furcsa, hogy Szegeden, ha az ember magára marad, csupa szo-

morúság fonja be” (199). E levelében írt először ilyesmiről: „Nagyon vágyom gyerek után, most jobban, mint valaha” (200). Erre annak kapcsán kerítette a szót, hogy beszámolt barátnőjének, Kárász Józsefné Szivessy Máriának vendégszeretetről: egyedül ott a gyerekzsivajban érzi jól magát. Vágya azonban sohasem teljesült: házassága gyermekáldás nélkül telt el.

Érezte, hogy Lukácshoz való viszonyát már-már a barátság szó sem fűdi: még lejjebb kell adnia; kapcsolatuk szinte már csak az *ismerős* fogalmává degradálódott (202). Mégsem vádolta Lukácsot, sőt 1912. november 22-én belső, nagy átalakulásáról való beszámolója után neki vallotta meg: „Ami a fontos, hogy eszembe sem jut valakinek erről beszélni, csak neked — és még így is — mikor már mögöttem van egy kicsit, vágyom, hogy te tudd. Azért is, mert — és ezt is megírtam — te vagy az egyetlen ember, aki nem változott. Te egy maradtál — itt nem volt semmi hazugság. Hogy ez mi nekem most, azt nem tudom, tudhatod-e; nekem valami csodás, valami, amit térden állva tudnék megköszönni! Érzésben, semmiben nincs egy folt, nem inog meg semmi bennem, még a legmerészebb próbákra sem. Oh, ez mindég szentebb lesz!” (201—202.)

S a még hátralevő levelekben is ez a férfi előtt megalázkodó hangvétel uralkodik. Decemberben: „Bocsánatot kérsz, amiért leveled negyedrésztében magadról beszélsz. Én magamról beszélek folyton, és avval a meggyőződéssel, hogy ez természetes, és fontos, és te erre vagy kíváncsi. A te leveleidben te — Te vagy a fontos, és nem én” (203—204).

1913. április 20-án ismét találkoztak Pesten. Ekkor volt Balázs Béla misztériumjátékainak (*A kékszakállú herceg várának és A szent szűz véérének*) bemutatója a Nyugat matinéján az Orfeumban. Erre Lukács hazajött Heidelbergből, Hilda pedig fölutazott Szegedről. Hilda 24-i leveléből kiderül, hogy csak a matiné előtti este találkoztak. Levelében mentegetőzött, hogy akkor is annyit panaszkodott (207). Aligha Lukács miatt; ekkor már — mint 19-i leveléből kiderül — Oszkár magatartása aggasztotta. Korábban beszámolt Lukácsnak, hogy kapcsolatukból szerelem lett (207), most viszont attól rettegett, hogy Oszkár elhagyja, mert előbbi szerelme, „a régi asszony” visszatért, „szébb, dúsabb nálamnál” — ahogy *A kékszakállú herceg várából* vett szavakkal Lukácsot tudósította (208). Zaklatottságát írásmódjának megváltozása tükrözi: egyszerre tele vannak levelei vesszők helyett a gondolatainak szaggatottságát jelző gondolatjelekkel (akár Csinszkanak Adyhoz írt levelei). „Én nem tudom, mire voltam jó — miért szabad — lehetséges — hogy velem ilyenek történhetnek. Én nem tudok mozdulni — én nem tudok kérni — alázatos lenni — férfit lekötni. Mégis szabad — szabad — mindazok után, amik voltak, ennek megtörténni? Szabad a sorsnak valakit így dobálni férfitől — férfihez — kegyetlenül — kényszerítően?” (208.) Ebben a nagy keserűségében, amikor nem tudta, „miért — minek, kinek tartogat engem az Isten?”, Lukács előtt ismét meghódolt: „Egy világító pont, egy támasz, egy létező — reális — élő — el nem tagadható változatlan van az életemben: te és a barátságod. Légy áldott érte” (209).

Lukács megvigasztalta. Tíz nappal később Hilda köszönte: „Jó volt a leveled, talpra állított. Mindég jók, mindég idejében jönnek” (uo.).

Balázs Béla 1913 júliusában közölte Lukácsal: „Velünk lesz Hilda is! Ideges, és ráfér, és olyan boldog, hogy eljöhet, hát elvisszük vagy 2 hétre” (Balázs Béla levelei Lukács Györgyhöz, 120). Balázs Béla, Balázs Béláné Hajós Edit, Lukács György, Léna Grabenko és Bauer Hilda 1913. augusztus köze-

pétől együtt nyaralt Olaszországban, Rimini mellett, a Bellaria fürdőhelyen. Lukács itt egy etikai dialógusán dolgozott. Emlékezésében Hilda ezt írta: „Ott töltöttünk néhány hetet, és oda jött le Léna, azt hiszem, Lukács pénzén. Már ott kezdte Lukács fejét elcsavarni, akit elbűvölt ez a manóver, hisz ő nem volt hozzászokva ahhoz, hogy a nők nagyon nyáriasak legyenek vagy éppen beleszeressenek. Hamarosan hazautaztunk Pestre, Lená persze velük jött” (34). Szemmel látható az ellentmondás e kései visszaemlékezés és az imént idézett levelek között.

1914 decemberében Balázs Bélának Lukácshoz írt leveléhez Hilda hozzáírta: „Szeretettel üdvözöl Hilda” (Balázs Béla levelei Lukács Györgyhez, 135). S kapcsolatuk utolsó dokumentuma, a 100. levél, már a Schilling Oszkárral kötendő házasságát jelentette be Lukácsnak. De ezt is, jellemzően, így kezdte: „Kedves jó Gyurim, nagyon régen akarok már írni, mert nem hiszed, mennyit, mennyi szeretettel, mennyi utánad vágyással gondolok rád” (210). Alig telik el nap, úgymond, hogy ne gondolna rá. Benne, írta, nem változott semmi. S ezek után minden átmenet nélkül közölte, hogy feleségül megy Oszkárhoz; boldog, s úgy tartja: „a legokosabb, amit tehetek” (211). „Nagyon szeretem őt; — nagyon szerelmes vagyok — derék, jó okos és kedves” (uo.). „Azt hiszem jó feleség leszek” (uo.).

MIT ÍRT LUKÁCS?

Lukács Györgynek Bauer Hildához írott levelei megsemmisültek ugyan, de Hilda válaszaiból néhány levélrészlet, mondat — mint zárványban az őskori páfrány — megmaradt, és kiemelhető. 1909. március 7-én például Hilda szabadon idézi Lukács leveléből: „Mikor aztán jött a maga szomorú változása; a félelem, hogy engem messze talál ragadni »az úton«, elhítelve velem, hogy egy úton járunk...” (85.) Április 3-án: „Utolsó levelének utolsó néhány sora! Megbántottam magát, hogy úgy érzem, mintha hazugság lenne az utolsó levelem? Istenem, ki beszél felelési kényszerről!” (88.) Április 7-i leveléből idéztem már a Lukács sajnálkozását visszautasító részletet (89). Ugyanebben a levélben Hilda idézőjelek között ismétli meg Lukács levelének egy mondatát: „Vértelen melegség van még köztünk, my dear, sötétben vagyunk csak közel egymáshoz” (91). Május 8-án írta Hilda: „Mert látod, te írtál valamit az »igazi« asszonyról, ami gondolkodóba ejtett. Mondd, hol a határ az »igazi« asszony (abban az értelemben, ahogy te írsz róla most) és a »másik« asszony között? Sehol talán egybefolyóbb határvonalak nem léteznek, mint itt” (99). Május 11-én szintén szó szerint idézetet rögzít Hilda levele: Vajon megállt-e egy pillanatra, mikor odaírtad: »csak veled nem tudom, hogy mit teszek?«” (101.) A május 16-i levélben ez őrizi Lukács mondanivalóit: „Te pedig »csacsi« vagy, hogy azt mondod magadról, hogy kicsi vagy, ill. hogy azt látod. Én »nagy«-nak látlak, pedig én látlak...” (103.) A május 25-i levélből. „De nézd, a leveledben annyiszor olvasom: »ha itt volnál«... (106). Május 29-én: „Köszönöm, hogy Irmáról írtál nekem. Igazad van, hogy vártam, hogy írjál róla (Haragudni érte? Ezt nem értem, miért?)” (111.) Ugyancsak idéztem már október 5-i leveléből Lukácsnak sérelmezett mondatát: „Jaj — milyen buta egy ilyen levél” (140). Az 1910. május 5-i levélből is idéztem, de ezt a részt, amelyben Lukács levelének foszlányai találhatók, nem: „Nem értettelek félre, ill. szentimentálisan és csak annyit mondhatok, hogy szép vég, szép megoldás, én nagyon örülök neki »végeredményben«, mert utóvégre a

»szép dolgok«, amiket jelzel, mégiscsak a legfontosabbak, és örüljön az, akinek van valami feláldozni valója” (156). A folytatást már szintén idéztem más összefüggésben: „Én fogok »imádkozni«, ha akarod, hogy »ne jöjjön 1 1/2 évig asszony«” (uo.). Itt szerepel ez is: Te »meguntál téma lenni«” (157). Szintén szó volt már arról, hogy Lukács kifogásolta Hildának a korábbiakból megszokott, bizalmasabb megszólítását (164). Nem bizonyos, hogy előszóval vagy levélben volt-e szó a következőről: „Magyaráztad nekem egyszer, hogy megfogni valakinek a kezét, az nem »jelent semmit«” (uo.). Végül ugyan-csak említettem már Lukács mentegetőzését, hogy levelének nagy részében önmagáról beszélt, s hogy Hilda ezt jogosnak, fontosnak minősítette (203).

KORTÁRSÁK

Emlékezéseiben Bauer Hilda számos, a levelezésben nem is szereplő kortársának alakját fölillantja. Érdekes, kit hogyan ítélt meg utólag. Nem elfogultabb az átlagnál, de nem is leplezi ellenszenvét vagy rokonszenvét. A legérdekesebb a testvéreiről alkotott véleménye. Bátyjának, Balázs Bélának gyöngéit, hibáit nem hallgatja el. „Herbert eléggé szélelbélelt volt” (60), írta, s különösen öccsükhöz, Ervinhez való viszonyáért marasztalta el. Együtt kellett volna támogatniuk Ervint, amikor egyetemi tanulmányait végezte, és Balázs Béla meg is ígérte, hogy kiveszi a részét a költségekből, de nem tartotta meg szavát (uo.). Irigy volt öccsének sportbeli sikereire, s *Álmodó ifjúság* című önéletrajzi regényében a megcsodált pesti műugró figurájának elleplezett modellja voltaképpen az öccse, Ervin volt; tőle tanulta (Hilda erős kifejezésével: lopta!) a regényben is kiaknázott tudását erről a sportágról (76). Különösen azt nem bocsátotta meg bátyjának, hogy amikor öccse Sztálin börtönében pusztult el, Balázs Béla nem segített neki. Úgy vélte, Balázs Bélának volt olyan tekintélye a Szovjetunióban még Sztálin idejében is, hogy megmenthette volna (uo.). Ebben nagyot tévedett Hilda, és bátyját igaztalanul vádolta. Azóta ismerjük Balázs Béla helyzetét az akkori emigráció viszonyai közepett, s tudjuk, az ellene éppen akkoriban indított támadások majdnem az ő egzisztenciáját, sőt könnyen az életét is veszélyeztették. S a viszonyok általános ismeretében is nyilvánvaló, hogy a maga kockáztatása nélkül és a kudarc biztos tudatában nem tehetett semmit.

Az egészen más kérdés, hogy Balázs Béla és Ervin öccse közt nem volt igazán testvéri kapcsolat. Ez látszólag Balázs Béla ellen szól, és Hilda vádjait valószínűsíti, a valóságban azonban e két dolognak semmi köze sincs egymáshoz. Hilda rajongó szeretettel beszél öccséről, nem szűnő fájdalommal értelmetlen halála miatt. Ennek (a tragédián kívül) magyarázata még a lánytestvérnek a kisebbik fiútestvér iránti természetes vonzalma; az, hogy Ervin — Herberttel ellentétben — tovább élt Hildával együtt a családi kötelékben; s végül és nem utolsósorban, hogy Hilda a medikus Ervint anyjaként támogatta, szinte ő taníttatta.

Kortársainak jellemzésében gyakori jelzője a *csúnya*. Ezzel nem egyértelműen ítélte el azt, akire rámondta, mert utána minősíthette úgy is, hogy lelkiekben, értékekben egyébként gazdag az illető, mint pl. Kodály Zoltánné Sándor Emma (22), Bolgár Elek vagy a púpos König Péter (26). Rokonszenvvel ábrázolta Kodály Zoltánt, akihez — bár erről nem szól — köztudomás szerint (6) Lukáccsal való megismerkedése előtt, ha rövid ideig is, szerelem

fűzte; amint ezt Kodálynak Hildához küldött hat levele is megerősíti (Kodály Zoltán levelei. 1982. 14, 16—20) — nem egészen egyoldalúan. Bartókot tartózkodóbban, de szintén előnyösen írta le. Ugyanígy a pesti állásának elnyerésében jelentős szerepet játszó Wildner Ödönt, a szegedi Hollós Józsefet és Kilényi Irmát, a festő Egry Józsefet és természetesen Keresztury Dezsőt és feleségét.

Ignotusról (150) és Jászi Oszkáról (133) leveleiben kedvezően, emlékezésében viszont elmarasztalóan szólt. Jászit nagyfejű, öntelt alaknak állította be (41), Ignotusnak pedig cinizmusát és nagyúri életvitelét rosszalotta (49). Éppen az Ignotusnál tartott estély kapcsán számolt be csalódásairól, amelyeket a Hatvany Lajossal, Kemény Simonnal, Szép Ernővel és Szomor Dezsővel való találkozásai keltek benne (47—49). Akár bátyja, ő sem szívelte Petri-Pick Lajost (16—17), de Balázs Béla szerelmeit és — sógornők közt szokásosan — feleségeit (Hajós Editet, Léna Grabenkót, Bálint Arankát, sőt Hamvassy Annát) sem. Hajós Edit sem fukarkodott Hildáról rosszat írni: Lukácsnak egy ízben nemes egyszerűséggel *tehénnek* titulálta (234). Nem sokra tartotta Hilda Czigány Dezső és Vedres Márk művészetét; haragudott Babitsra, mert úgy találta, hogy gyűlöli bátyját (68), és Básti Lajosra, mert hálátlanul viselkedett Kereszturyékkal szemben, holott 1944-ben ők mentették meg az életét (71).

Mindez, ismétlem nem több, mint amennyi véleményalkotáshoz mindenkinek joga van; ha némely jellemzését egyoldalúnak véljük is, részgazságát aligha van jogunk kétségbe vonni.

Bauer Hilda emlékiratának irodalomtörténeti hozadéka még az a néhány utalás, amely egy-egy alkotás jobb megértéséhez segít. Az *Álmodó ifjúság* való és költött elemeinek viszonyára vonatkozó közléseit már idéztem, de fontos a sógornőjéről, Kaffka Margitról rokonszenvvel fölvezölt portréban említett néhány modell azonosítása is. Bauer Hilda 1914 júliusától 1915 májusáig együtt lakott Kaffka Margittal a Márvány u. 29. sz. alatti lakásban. Megismerte sógornőjét, világát, környezetét, gondolkodásmódját, s olvasta, frissen, műveit is. Így elhíhetjük neki, ha elárulja, hogy az *Állomások* Parlag Emmájában Hajós Editet, a *Mária évei* főhősében Valkovszky Erzsébetet, írófigurájában Herczeg Ferencet kell látnunk (58, 66—67).

MAGYARÁZATOK

A könyvet gondozó Lenkei Júlia sok mindennek utánajárt. Annak idején tőlem szintén kérdezett két dolgot is, és sajnáltam, hogy egyikre sem tudtam neki érdemi választ adni. Kár viszont, hogy nem kérdezett többet, hiszen számos más utalás megfejtésében, megmagyarázásában kezére tudtam volna járni. Így pl. kijavíthatta volna Hilda téves emlékezését, amikor Juhász Gyuláról szólva azt írta, hogy édesanyja, Juhász Illésné özvegyen maradv gyermekeivel (nem is kettővel, mint ő írja, hanem hárommal), apósánál lakott (30). Valójában édesapjának, Kálló Antalnak a házában, ahol Juhász Gyula is született. Hilda összekeverte Juhász két tanári állomáshelyét, Lévát és Szokolcát is (30—31). Léván alig egy hónapig volt, s amit Hilda erről ír, bizonyosan Szokolcára vonatkozik. A Drezdából hozott csellista Fiedler Walter, a karmester Figedy-Fichtner Sándor volt (29) Bauer Ervin említett mennységtanárának teljes neve Frank István (74). Kilényi Irma holttestét 1944. augusztus 15-én Ertsey Péter, „a titkár titkára” találta meg (32). Kilényi

barátnője, lakótársa, Vajda Béláné Erika volt, nem pedig Friderika (31). Egyébként ő a *Függelék*ben közölt 2. sz. levél Rikije is (216). Hollós nem 1909 körül, hanem 1905-ben került Szegedre (35), s nem „szocdem” volt (36), hanem polgári radikális, majd a forradalmak alatt az egyesült szocialista párt tagja, Amerikában pedig kommunista lett (36). Tömörkény Erzsébet, az író lánya nem orvosnő, hanem tanítónő volt (36). (Ma nyugdíjas.) Kaffka Margit és Bauer Ervin nem 1914. augusztus 15-én kötött házasságot (61), hiszen az ezen a napon kelt és a *Függelék*ben 3. sz. alatt közölt levelükben még hívják Hildát az esküvőjükre (218). A szegedi levéltárban őrzött anyakönyv szerint 18-án kötöttek házasságot. Hilda azt írta: „Ott a városházán szerezték 2 tanút, persze ismeretleneket” (62). Az anyakönyv igazolja emlékéit: a tanúk városházi tisztviselők. Az egyik Szabó Károly kórházbiztos (Petőfi Sándor sugárút 46.), a másik Hegedűs Lajos végrehajtó (Szent György u. 18.). A vívómester, aki Ervin öccsét tanította, Armentani Ede volt; lehet, hogy Hilda emlékezett rá rosszul, lehet, hogy Lenkei Júlia olvasta hibásan nevét (76).

Kaffka Margit regényhősének húga, Valkovszky Margit, a későbbi Bodor Antalné (67) Móra Ferenc életében is szerepet játszott. Az írónak 1916 és 1925 közt 11 hozzá írott levele, lapja ismeretes, némelyik nagyon jelentős tartalommal (Móra Ferenc levelezéséből. 1979. passim). Eidus Bentján, akit Kilényi Irma említ (216), Juhász Gyulával, József Attilával való kapcsolata miatt is megérdemelt volna néhány magyarázó mondatot. Szintúgy az ugyanott említett Krammer Jenő, az egykori sarlós, a Dugonics Társaság akkori főtitkára. Szintén a Juhász Gyuláról szóló irodalomról ismerős Kárász Józsefné Szivessy Mariska; őt egyszer név szerint említi Hilda (172), később mint Kárászékát (200), végül Mariskaként (217). Az utóbbi helyen szó van Laciról; ez az ő fia, Kárász László; 1945-ben rövid ideig a Somogyi-könyvtár munkatársa volt (A Somogyi-könyvtár száz éve. 1984. 419).

Szintén Juhász Gyula köréből ismerjük Klima Ilit, akiről Lenkei Júlia csak annyit tud, hogy rövid ideig Bauer Ervin menyasszonya volt (231). Pedig Ili „az Ipar utcai fiúk” közös ideálja volt; nemcsak Juhász Gyula, hanem Dettre János, Ocskay Kornél, Eisner Manó, sőt Juhász Gyula sejtetése szerint Balázs Béla is tette neki a szépet (vö. Péter László: *Annák, szerelmek*. 1983. 14–18).

Sztrahon Nelly (19) szerepel Juhász Gyulának Oláh Gáborhoz írt költeményében, rejtjelesen (vö. JGYÖM 1: 373), s őt üdvözli Kodály is „nem egészen ismeretlenül” Hildának Párizsba küldött levelében (Kodály Zoltán levelezése, 20). (Legány Dezső nem magyarázza.)

Tudott Hilda a Domonkos Lászlóné és Móra Ferenc között szövődött szerelemről is (37). Vagy tévedett, vagy hibás olvasat eredménye iskolájának címe: nem az Akna, hanem az Alma utca 1. alatt volt a Nagy László eszméi szerint működő ún. munkaiskolája. Ő a 81. sz. levélben említett Domokosné is (190), akiről a jegyzet azt mondja, ismeretlen (236). Szenyárról is ugyanezt mondja, holott — ha a teljes nevét nem ismerjük is — a korábbi levelek utalásai eléggé meghatározzák kilétét. Magyarázatot kívánna a 160. lapon a keltezésben Aranyág: Temes megyei kisközség. Valamiféle üdülőhely lehetett, talán csak magánházban, ahol csönd és szép természeti környezet pihentette Hildát és bizonyára a vele levő édesanyját. Kilényi Irma idéz Schiller Don Carlosából. „Königin, das Leben ist *doch* schön!” (216.) Megjegyzést érdemel, hogy ezt nyilván Juhász Gyulától tanulta: az ő kedvelt szállóigéje volt (vö. JGYÖM 6:551).

IGAZÍTÁSOK

Ki lehetett volna még néhány apró, de zavaró hibát is szűrni. Balázs Béla gyermekként nem Hámán, hanem Ámán szerepét játszhatta, hisz ez a név így szerepel az Őszövetségben (12). Löw Immánuel és Löw Eszter így, s nem ő-vel írta nevét (uo.). Bár Balázs Béla is Lógody utcát írt, helyesen ez Logodi utca, ti. nem személynévi, hanem helynévi eredetű (12). Bauer Simont nem 1890 körül, hanem 1890-ben helyezték Lőcsére (15). Kodály 1905. április 27-től május elsejéig tartózkodott Szegeden (17). Apja nem Nagyszombatban, hanem Nagyszombatban volt állomásfőnök (18). Hilda rosszul emlékezett: nem 1906 szeptemberében, hanem augusztusában jött haza Párizsból (amint nekem első levelében jól írta), hiszen csak így találkozhatott Bartókkal, aki viszont 1906. augusztus 25-től kb. 31-ig volt Balázsék és Baranyaiék vendége Szegeden és Kamarás-erdőn (19). Hilda hibás adatai is kiigazítást kívántak volna (26).

Túlzás, hogy König Péter „alig tudott valamit magyarul” (26); valójában jól megtanult; írt is magyarul, csupán németes kiejtéssel beszélte nyelvünket. Bartóknak aligha lehetett volna apja (uo.), hiszen 1870-ben született, tehát csak 11 évvel volt idősebb. Kodály és Balázs Béla 1907 júniusában tért vissza Párizsból (32). Viszont Hilda, mint a levelekből kiderül, 1912 nyarán nem hat, csupán három hónapot töltött a francia fővárosban (34). Lorsy Ernő így írta nevét, nem *sch*-val, és 1918-ban nem az illegális kommunista párt alakult meg, hanem a legális KMP (35). Az antialkoholisták szervezete, a Good-templar nem templar volt, ahogyan többször is szerepel, tehát nem sajtóhiba, hanem rossz olvasat eredményeképpen (36, 39, 40). Békefinek Antal volt a keresztneve, és a Szegedi Naplónak nem főszerkesztője, hanem felelős szerkesztője volt (37). Nem „tavaszon” halt meg, hanem 1907. október 2-án (uo.). A Kass így irandó, nem Káss (38).

Hilda kissé gunyorosan ír arról, hogy Lukács akkoriban igen büszke volt nemesi előnévére, a *szegedi Lukács*-ra (24). Lukácshoz írt utolsó leveléből kiviláglik, hogy 1915-ben ő is így dicsekedett Lukácsnak: „Most lesz szép nevem, dupla nemesi előnévvel, amit gyerekeimre hagyhatok... (211.)

Megint utólagos szépítés, hogy Körtvélyesen Hilda nem hagyta magát öltöztetni (45). Levelében dicsekedett Lukácsnak, hogy ott neki is van szobalánya, sőt panaszolta, hogy hatszor csöngetett neki, de nem jött, pedig be kellett volna kapcsolnia a ruháját (131.) Hiába, ilyen gyarló az emberi emlékezet; így dolgozza át utóbb a hajdani élményeket — emlékké. Apróság, de fontosabb esetekben is figyelembe veendő lélektani tanulság.

Lehet, hogy Hilda írta *ly*-nal a *zsvajgó* szót, lehet, hogy nyomdai hiba, de mindenképpen szeplő a kiadványban (47).

Hilda *A holnap* neki dedikált kötetét Kilényi Irmának ajándékozta (53). A Kilényi-gyűjtemény, sok hányattatás után, a Somogyi-könyvtárban van, de az említett kötet már nincs benne.

Az 56. lapon bizonyára rossz olvasattal van dolgunk. Kernstok Károly aligha „bizony hangtalan hangon”, hanem inkább *bizonytalan hangon* dalol-gatta a Hildától tanult nótát (56). A József Attila-idézetben pedig Vágó Mártáról szólva nem jómódú *lány*, hanem *leány* szerepel, s ez versben nem mind-egy (69). Pais Dezső nevét vétek Pajzs formában közölni (73).

Hilda levelében is hibás olvasatnak vélem a 91. lapon a következőket: „mint *ti* férfiak, kevésbé törekszem mindennek a tisztázására, a bizonytalan

a tér a melyen a „legkönnyebben mozgunk”. Szerintem így helyes: „mint a férfiak, kevésbé törekszem mindennek tisztázására, s bizonytalan a tér...” Egyrészt Hilda ekkor még nem tegezte Lukácsot; másrészt s helyett a betűt olvasni, írógépen, szedőgépen leütni — típushiba. A 134. lapon a *kommen-dára* helyett valószínűbb a *kommandóra* alak.

A 95. levél keltében a II. hó, azaz a február hibás; helyesen márciusról van szó. „Herbert lenn volt múlt vasárnap” — írta benne Hilda; már pedig több forrásból tudjuk, hogy Balázs Béla 1913. március 2-án szerepelt a Dugonics Társaságban; naplójában is megemlékezett erről (1:600).

Van még néhány sajtóhiba, de ezek nem értelemszavak. Balázs Bélának Lukács Györgyhez írtott leveleit Lenkei Júlia úgy gondozta, hogy a gyűjtemény használatát nemcsak a nevek, hanem mindkét író műveinek mutatójával is megkönnyítette. Nagyon kár, hogy ebben a könyvben még névmutató sem igazít el.

ELET ÉS MŰ

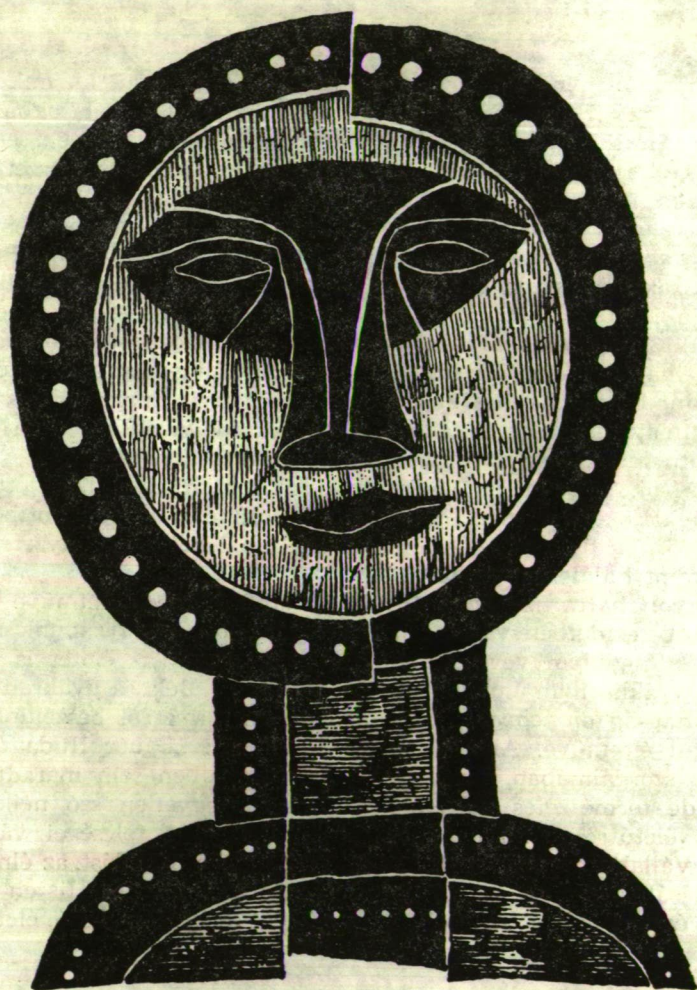
Végül bármilyen meglepő, a kötetből sehol sem derül ki, mikor született és mikor halt meg Bauer Hilda. A születésnapjára való utalásokból (146, 169, 182) már kiszámítható volt, s a hiteles források megerősítették, hogy Szegeden 1887. október 27-én született. 1905. május 18—20. közt szerzett a szegedi tanítóképzőben oklevelet. Júliustól 1906 augusztusáig Párizsban gyakorolta a francia nyelvet, és hazatérve magántanításból élt, miközben franciából nyelvtanári képesítést is szerzett 1910-től tanított a Tömörkény István Gimnázium és Szakközépiskola elődjében, a felsőbb leányiskolában, ahol 1898-tól az édesanyja is. 1912 nyarán három hónapig tökéletesítette francia tudását Párizsban. 1913. szeptember 1-én kinevezték egy budapesti iparostanonc-iskolába. 1915. május 6-án házasságot kötött Schilling Oszkár festőművésszel. Előtte — mint bátyja — ő is katolikus vallásra tért. Ennek ellenére 1939-ben származása miatt elveszítette tanári állását. A főlzabradulás után polgári iskolai igazgató lett. 1955. november 14-én — már nyugdíjasként — elkezdte emlékiratait írni. 1960. május 11-én férje, rákja miatt öngyilkos lett. Ő kevéssel utána beköltözött a nyugdíjas pedagógusok máriaremetei otthonába. Ott hunyt el 1965. április 29-én. (A *Lukács György levelezése* jegyzetében súlyos hiba 1953. mint halálozási év [695].)

Mit hagyott hátra, *mi Bauer Hilda életműve?* Írásos életműve ez a kötet, amely most a kezünkben van, s amely értékes forrása századunk művelődéstörténetének. Tágabban véve, az éleletalakítást, magát az életet is műnek tekintve, ahogy akkoriban Lukács György is, Balázs Béla is gyakran latolgatta, s ahogy manapság *önmegvalósítás* címen ugyancsak erről beszélünk, életének summája vált életművé. Ahogy Lenkei Júlia írja: „Bauer Hilda értelmi képességeiben, szorgalmában, munkabírásában semmiben sem maradt el fivéréi mögött — de természetes volt, hogy ő az, aki egyetlen szó nélkül lemond a független életútról, amilyent például bátyjai[nak]* feleségei választhattak maguknak. Vállalja a csendes szolgálatot, a háttérbe húzódást, az élmények néma befogadását. Hiszen a szolgálat is lehet önmegvalósítás. Hiszen éppen Lukács ír, és éppen ebben az időben, a műként megvalósítható életről. Bauer

* Ervin az öccse volt. P. L.

Hilda a maga lényének az élet egészéhez való odafordulásában éppen a Lukács által leírt egységesítést tudta megvalósítani. Ezért mű az ő élete maga” (248). Vagy ahogyan Keresztury foglalta össze Hilda életének lényegét:

„Egyike azoknak a háttérbe húzódó, csöndes és szívós aprómunkával tevékenykedő, nehéz időkben is helyt álló kitűnő asszonyoknak, akik nélkül századunk elejének nagy szellemi föllendülése éppúgy elképzelhetetlen, mint a fölemelkedő, a történelem viharaiban szétzúzódtott új magyar kontinens szigeteinek fönmaradása” (7).

SZENTI ERNŐ RAJZA

Baka István: Döbling

A pályakezdő *Magdolna-zápor* és a beérkezést tanúsító *Tűzbe vetett evangélium* után a most megjelent verseskönyv, a *Döbling* — Baka István eddig megtett költői útjának szintézise. Korántsem az önisméltés módján, eddigi lírai motívumait újrászva-variálva, hanem világgépét, szemléletmódját összefoglalón; olyképpen, hogy a történelemtől és emberről való tudását, a természetről és mitológiákról szerzett ismereteit — anélkül persze, hogy látomása bármit is veszejtene korábbi konkrétságából — a létköltészet tágasabb összefüggéseibe rendezi. Lírájának energiaforrása, munkásságának hajtóereje a szó iránt érzett rendkívüli felelősség erkölce. Belőle fakad versbeszédének megbonthatatlan koherenciája és kiérlelt véglegessége: kötete mintha válogatás volna, Baka — Pilinszky egykori szűkszavúságára emlékeztetően — szinte csak kulcsverseit írja meg, azokat is az „ultima verba” igényével; mint amiket már lehetetlen tovább bővíteni vagy redukálni. Nyoma sincs költészetén az elődök és kortársak szuggesztíójának: eredetiségét gondolkodói fegyelmezettséggel igazolja. Ihletét az elapadás veszélye fenyegetné? A versstatisztika: az öt esztendő termése mindössze huszonkét költemény, azaz hétszáz sor — csupán a vállalt tömörséget hangsúlyozza, nem pedig a kísértő terméketlenséget. A minőség mércéjével mérve Baka István nagyon is termékeny alkotó. Bizonyos immár, hogy túl van a limeszen, ahol tehetséges fiatalok néhány kötet után a középszerű költők státuszában vesztegelnek. Szereputadatát nem silányítja stílusromantikával: választott égtájai vannak, melyek felé következetesen halad.

Baka líráját sokkal inkább jellemzi a tudatosság, semminthogy megrekedne az élményi költészet szűkös esetlegességében, ösztönös spontaneitásában. A „tapasztalati” és „lehetséges” világ nála egymásba átmenő szerves egység. Az élet drámai feszültségekkel súlyosbított sors: a költő hol állapotként, hol pedig folyamatként éli meg. Mint statika — a létezésvers foglatában — a dezillúzió szenvedélyével készült abszurd (kafkai) látomás. A „csillag-kukacok” a rothadás szagát árasztják, másszor az ég darabokra tört tükörcserepei, a felhők „az alkony feltépett hasából kiforduló lóbelek”, a „rökabundás alkonyat” mint „pityergő vadnyulat” ejti ki szájából a Földet, melyre a „megsőrözött hajnalok” vére csorog és a ködök „krematóriumfüstje” borul. Tér és idő merev kategóriává dermed, a lét gyógyíthatatlan betegsége a változáshiány. A kozmosz negatív törvénye alól — ontológiai jelképként — a metafizika régiója se lehet kivétel: a mennyország sivárságán „elvérzik a zsoltár”, s akár „az ősszel felázott talajba a krumpli”, úgy rohadnak belé az angyalok; Isten patkányarcú Antikrisztusként trónol fölötte, a világnak pedig a Sátán hegedül. A lét elvetélt dráma, mivel önmagában van a célja, nem pedig önnön meghaladásában.

A történelem sodrása is a katarzis nélküli tragikum esélyét kínálja. Az ember Isten „hőbefúttá lábnyomává” értékelődik alá, aki az „anyaméh kényszerzubonyából” determinált „láger-létbe” születik. Személyisége külső erők függvénye, sorsa — a négy égtáj „célkeresztjére” függesztetten — a kiszolgáltatottság és bénaság, s szava, éneke, morálja is hiábavaló, amíg „tenger és ég ablaktáblái között vergődő légyként” csapong, s akkor is a pokolba jut, ha netán „a tű fokán is átpréselődik”. A lényegkeresés tanulsága az evidencia- és abszolutumhiány:

*„Én is csak addig vagyok míg e ver:
megírja azt aki e verset írja”*

— hangzik a relatív igazság keserű vallomása. Átengedné magát a kétségbeesésnek? Netán a végletes közönynek? Csak akkor volna némi létjogosultsága e feltételezésnek, ha Baka „a lélek légszomjával” nem fordítaná szembe — portréverseiben — az emberben rejtező heroizmust. Világképének van más perspektívája is: a lét — a goethei gondolkodás dinamikájára emlékeztetően — a személyiség szabadsága által meghaladhatja önmagát, az ember jövője épp ezért alternatív, s az értelmes cselekvésen is múlik kibontakozása, a benne zajló dráma — valódi konfliktusok humánus energiáival telítetten — nemcsak kifejlődésre képes, hanem feloldó katarziszra is. Az idő — a kötet legjelentősebb darabja, a címadó Széchenyi-poéma rá a legjobb példa — újra jelentést kap: az öntudatlansággal megajándékozó csendből s az én önmagába zuhanó álmából az ausztriai elmegyógyintézet nagy lakóját az emlékezés és az önvád, az új erőre kapó intellektus működése rántja ki. Előbb — apokaliptikus víziók közepette — a világos helyzet tudat fogamzik meg benne, az „Európa küszöbeitől elvert kutyák” megaláztatottságát reveláló nemzetsors képe, aztán a „Haynau- és Bach-pofájú rémek” gyűlölete, a pisztolyt emelő anarchikus tettvágy, s legvégül — a kétségbeesés állapotát a „virrasztás” pozíciójára cserélvén — a megújulás vak reménye:

*„Aludnék már s tudom hogy nem lehet
vén embrió Döbling méhébe zárva
ki szülhet engem újra e világra”*

— olvassuk a zárórész monológjában. Ugyanis a tragikum gyökere nem az emberben van, hanem a viszonyokban, humánus és sors disszonanciáiban.

A megkettőzött távlat konzekvenciája Baka költészetében a kétféle vers-típus elkülönülése: egyrészt a képi leleményt valamely eszmei középpont körül hálósan kibontó, körkörösen vagy keretbe szerkesztett, a tragikum komorságát groteszk szemlélettel és ironikus hangvétellel elevenítő „létábrázoló” gondolati költeményé, másrészt a bonyolultabb, összetettebb, epikusán részletező és lineárisan építkező, lelki folyamatokat tárgyiasító „antropológiai” kompozícióé, mint amilyen a monodrámba hajló *Döbling* vagy a többtétéles zeneművek mintájára készült *Trauermarsch*. De kötetében a kiegyenlítődés se kevésbé jellemző tendencia, mint a differenciálódásé. Szemlélet és forma egymásba rétegeződik. Rejtőzködően bár, de a „létábrázoló” versben is jelen van a zordon világképet ellenpontoszó személyiség — „a rettenetet szépen kimondó s azzal föl is oldó” alkotó katartikus hatású, önfegyelmet és műgondot ötvöző magatartásában, miképp az „antropológiai” költemény se csupán arckép, szertelen vallomás egy-

egy romantikus hős maszkja mögül, hanem egyúttal a gondolkodást és cselekvést szabályozó sorsviszonyok rajza is. Baka líráját a legpontosabban tán az „archetipusos” jelzővel karakterizálhatnánk, ha e fogalom nem volna már lefoglalva az epikus és drámai jellemábrázolás egyfajta módszerére. Dikciójában az ősi és modern megszólalás azonossága a jellegadó: a görög kardalok puritán fegyelmének és a szürrealista látásmód rugalmasságának egybekötése, játék, kísérlet nyelvi, képi és zenei avantgardja helyett a szó törvényt hordozó méltóságának, pillanat és véletlen egyszerűsége fölé nővő érvényének, teremtő energiájának őrzése.

Baka verseinek nemcsak ön-, de helyi értékük is van: ívei, oszlopai egy nagyobb kompozíciónak, kötetnek, ciklusnak. A *Döbling* ciklusrendje a korábbi kötetekhez képest az absztrakciók eluralkodását tükrözi. A *Jantra hídján* magyarságköltészete, a *Könyörögj érettem* és a *Miért hallgatsz, tavaszi erdő* szerelmi és természetlírája nem önálló verscsoport már, a parciális témák nagy, kozmikus víziókba összegeződnek. A kötetnyitó *Isten fűszála* ciklus a világegész véges-végtelen köreiből a mitológia paródiája és parafrázisa egyszersmind. Szertefoszlik benne a nagyság istenemberi (teológiai és nietzschei) álma, s romjából egy negatív előjelű, a Rosszat mitizáló s gyűlöletessé tevő panteizmus épül föl. A *Mefisztó-keringő* e folyamatot a történelem közegében ismétli meg. A monarchiából örökölt kokárdás magyarságtudat érvényét Ady profétikus nemzethalál-félelmei és a József Attila-i pokoljárás eleven kínjai kérdőjelezzik meg, az ünnepek pátosza a gyászindulók triviális dallamába fullad, az utópiák a realitások zátonyain feneklenek meg. A kritikából aztán földereng a költő kompromisszumokra alkalmatlan és illúziókra képtelen, drámaian kiélezett, a sebeket: bajt és szenvedést annak démonikus fokozásával kiégető-gyógyító ember- és társadalomszemlélete. A *Halottak napja* a lírikusi tapasztalatok lét-filozófiai summázata. Az egzisztencialista Semmi bölcséleti mítoszát hangulatilag a címadó vers emlékező nosztalgiaja töri meg, majd jelentését a logika circulus vitiosusa fordítja visszajára:

„jó volna hogyha volna valaki
s van is tán mert ha a van kételyünknek
tárgya lehet a nincs miért ne lenne...”
(To be or not to be)

A kötetzáró ciklus helyett álló *Döbling* az összegezés igényét portréra váltja. Benne a szerepjátszó, álarcos költemények vonulata teljeseedik ki: voltaképp hatalmas, görög sorstragédiába illeszthető, hatrészes önmegszólító monológ, az örültségből ocsúdó-ébredő Széchenyi önkínzó (s a naplók stílusában készült) meditációja, egyetlen éjszakába sűrített lélekdráma. Egyúttal Baka költői fejlődésének új iránya.

A szintetizáló célzatú új kötettel a költő alkotói pályája forduloponthoz érkezett. Az útkeresés szükségét és igényét nemcsak a monodráma kísérlete jelenti be, hanem — a *Szekszárdi misével* — az elbeszélő színrelépése is. Úgy tűnik, hogy Baka lírikusi megújulása a tematikai tágitás és a műfaji váltó-gazdálkodás jegyében zajlik. Eddigi teljesítményei alapján (nemzedékének máris egyik vezető költője) — nem lehet kétséges az eredmény sem. (*Szépirodalmi.*)

GREZSA FERENC

„Nincsen ének, csak a szétszedett világ”

MARKÓ BÉLA: TALANÍTÁS

Irodalmunkban még mindig inkább csak beszélnek a modern költésze-tről, mintsem, hogy értő ismerői és közvetítői lennének a lírát kétségtelenül meg-újító legújabb törekvéseknek. Ennek megfelelően a külföldi magyar irodal-
mak nemegyszer a miénkénél előbb és kiforrottabb formában jelentkező, a költészet lényegét újraértelmező kísérleteiről is ritkán esik szó. S ha igen, akkor is inkább csak a kötelező névsorolvasás vagy az újabb elképzelések pár mondatos jellemzésének szintjén. Így aztán a romániai magyar költészet meg-új-hodását magával hozó, a Forrás harmadik nemzedéke címszó alá sorolt cso-
portosulás költői is inkább csak nevükkel, mintsem eredményeikkel, műveik-
kel élnek a hazai irodalmi köztudatban. Ebben kétségtelenül része van annak is, hogy kötetek ritkán jutnak el hozzánk, így költészetük itthoni figyelői is nemegyszer a romániai magyar lapok, folyóiratok recenzióiból értesülnek egy-egy kötet megjelenéséről.

Pedig ez a nemzedék — az általa képviselt tagadásgondolat ellenére — már jelentős eredményeket ért el az új költészeti eszmény megfogalmazásá-
ban, a költészet és gondolatiság korunkra jellemző összekapcsolásában. Érde-
mes lenne egyszer azt is számba venni, hogy a költői nyelv megújításával kap-
csolatos törekvések mennyire hatottak a náluknál előbb induló költőkre, s azt, hogy saját radikális felfogásuk ellenére kapcsolódtak közössé-
gükhöz, a nemzetiségi lét sajátos viszonyai miképpen határozták meg költésze-
tüket. Ahogyan Borcsa János, a nemzedék egyik kritikusa írja: „azzal, hogy a nyelv poétikai funkciója válik uralkodóvá a versben, a mű nem veszít a való-
ban lényegesnek tekinthető közéletiségéből, erkölcsi tartásának igényességé-
ből; az étellel való kapcsolata nem halványul el, csupán áttételesebbé válik”.

A vers legtovább persze akkor juthat, ha a kor szintjére emelkedik; ha nemcsak kihívó tud lenni, de mai is — ha képes a kor jelenségeinek össze-
foglalására, kifejezésére. *Markó Béla* legújabb kötete — előlegezzük ezt a megállapítást — a kor szintjén álló kötet; s éppen ezért igazolás is, a kezdet-
ben értetlenül fogadott újabb törekvések igazolása.

Markó maga is végigjárta a Forrás harmadik nemzedékéhez tartozó köl-
tők útját. Kezdetben az előtte járók költészeteszményéhez kötődött, s szinte kötet-ről kötetre haladva vált a nemzedék egyik legjelentősebb képviselőjévé. A költői képekhez való vonzódása mellett egyre inkább az ironikus és gros-
teszk elemek uralják verseit. Eljutott a saját maga alkatára szabott szabad-
vershez, ezzel párhuzamosan pedig a körülötte lévő világ értelmezéséhez, ki-
fejezéséhez. Bizarr látomásaiban, játékos ötletre épülő verseiben egyre in-
kább a mai világunk sajátosságaira ismerhetünk. *Talanítás* című új kötetének világát egészében a huszadik század végének szorongó életérzése uralja, Markó szorongásaiban nem egyszer a magunkéra ismerünk.

Miképpen értelmezi Markó a költészet esélyeit, lehetőségeit? Egyik (pró-
zai) írásában mondja: „A mi esztétikánk, korunk esztétikája nem szereti iga-
zából a tökélyt, nincsen érzéke a harmóniához, és torzókat termel — néha lélegzetelállítókat; reménykedve abban, hogy előbb-utóbb rálel egy lehetséges

rend visszfényére a versben, a szoborban, a bomló szerkezetű regényben. A kerek és megbonthatatlan egységű műnek, a groteszk felhangok nélküli, borzongató tragikumot sugalló zárt struktúráknak talán végképp bealkonyodott.” Ezek után nem is lehet más kérdésünk, mint az, hogy milyennek látja, milyennek mutatja (verseiben) Markó a világot. Szétesőnek, a rend és a harmónia világától egyre távolabbra kerülőnek. Nem ismerek másik verseskötetet, amely a Markóéhoz hasonló gazdagsággal sorolná fel a mi (modernnek mondott) világunk rekvizitumait.

Vegyük számba a Markó által látott táj elemeit: *lakótelepek, sokemeletes épületek, felvonók, suhanó autók, autóbuzsmegállók, panelfalak, villanypóznák tízezer voltos gólyafészkekkel, zsiros lefolyók, magasfeszültségű oszlopokkal elbolondított domboldalok* képei jelennek meg verseiben. Mindennapi életünk színtereit Markó, mondhatni karkai vízió helyszínévé teszi. Már a kötet első versében (*Kedves Madách Imre!*) a szabadságukat veszítő állatokról, állatkerti ketrecben ugráló majmokról ír, későbbi verseinek világát pedig szinte páratlan gazdaságban uralják a gyíkok, tücskök, a lépcsőházban masírozó csótányok, kövér krokodilusok, keselyűk, barna bogarak, kaszáspók, skorpiók... A sokszor valószerű elemekből felépülő vízió természetszerűen nem önmagáért állítja előtérbe a vegetatív lényeket, hanem azért, hogy az emberi világ, a lét leépülését jelezze. Markó verseiben gyakori, hogy a leíró részt egy kínálkozó ötlet, szójáték segítségével személyes sorsával vagy — általánosabban — az emberi sorssal hozza összefüggésbe. *Milyen színű a tücsök?* című versében például az elfeketedő tücskök láttán kérdezi: „*Eltücskölök lassan én is?*”. A lépcsőházban masírozó csótányok serege pedig az emberi élet veszélyeztettségét juttatja eszébe: „*Nézek körül, s hát mindenki leszokóban, borról / nőről, dohányról is, mert jön a cirrózis, az impotencia, / a tüdőrák, jön a végső feketeség*”. A karkai vízió Markó számára nem kikényszerített jelkép, hiszen valóságlátása, a „nagy darálótól” s egyáltalán a világunkba épített gépi mechanizmusoktól való féltelme magyarázza látomásait. Gyermekkorában bizonyára még kisdobos énekeket dalolt, mára — úgy látja — a *talanítás* mámoren uralja a világot. Emlékezzünk csak: lakótelepeinken nálunk is évente lejátszódik a *lomtalanítás*, főleg kacsajainktól szabadulhatunk meg ilyenkor. Kötődnek-e emlékek a kidobott tárgyakhoz? Felhasználhatók lennének-e valamikor mindazok az eszközök, tárgyak, amelyek már nem férnek el az egyre kisebb, s sokszor a gyermekek nevelésére is alkalmatlan lakásokban? S vajon mindennapjainkban, amikor gyermekkorunktól, szülőföldünkől szakadunk el, s amikor népeket, népcsoportokat történelmüktől, közösségi létezésük lehetőségétől fosztanak meg, nem hasonló *talanítás* játszódik-e le? Ha mindezt végiggondoljuk, akkor értjük csak meg, hogy Markó az elszürkülő lakótelepi élet s a veszélyeztetett emberi lét képeitől miképpen jut el a *talanítás* nyugtalanító látomásáig: „*a talanítás körzetét pontosan megjelölni / a talanítás időszakát kiválasztani / kellő számú talanítót toborozni / a talanítókat kiképezni / a talanítószeret szétesztani / a talanítók biztonságáról gondoskodni / hogy zavartalanul talanítsanak / hogy eredményesen talanítsanak...*”

A látomással szemben a vállalt — és képzelt — emberi világ képei is feltűnnek Markó verseiben. Ezek legtöbbször a költő személyével kapcsolatosak; Markó egyébként is — hasonlóan nemzedéktársaihoz — sokszor beszél önmagáról. Az emberinek tudott világ képeit is a személyes múltból veszi: hol a kisvárosból magával hozott emlékképeket idézi, hol pedig a szerelem teljességét adó élményét. A rend és az emberesedés pólusát azonban nem tudja szembe állítani a szinte minden versében újra megfogalmazott veszélyeztetettség-ér-

zettel. (Markó számára magától értetődik, hogy a szétesett világban az ének sem lehet megváltó erő.) Verseskötetét éppen ezért érezzük nyugtalanító könyvnek: nyugtalanítónak, mert költőnk a való világ jelenségeiből formálta látomásait. S azért is, mert a lehetséges rend csak halovány visszfényként lehet újra jelen a versben. (*Kriterion.*)

FÜZI LÁSZLÓ

SZENTI ERNŐ RAJZA

Livada cu visini

HARAG GYÖRGY BÚCSÚJA

A marosvásárhelyi zsidótemető nem árulkodik a halálról. A Somostetőre kapaszkodó utcában a kerítés, a szem elé táruló kert a körülötte levő kertés házakéhoz hasonló. Tán csak az gondolkodtatja el a figyelmes szemlélőt, hogy nem termést hozó gyümölcsfák adnak árnyékot a meredek út mentén. Hiába-való volna a mindennapi jövőről való gondoskodás.

1985. július 12-én délután a fák látványa üti az elsőt a szívre; jó részük friss halottként, kidöntve fekszik. Vihar, betegség, gazdaságosság volt pusztulásuk oka? A dombtetőn álló ház nyitott kapuján át lépünk az Élők Házába, ahogyan a zsidók a temetőt nevezik. Fájdalmas-szép zene szól, előttünk a csupasz koporsó, mögötte a fénykép: Harag György. A koporsó mellett fekete kalapos férfiak váltják egymást. Munkatársak, barátok (Sütő András, Tompa Miklós, Lohinszky Loránd, Ács Alajos, Török István, Héjja Sándor és mások) utolsó tiszteletadása. Arccal az Asszony felé fordulnak, akit áttetsző törékeny-nyé tett a szenvedés, s akinek már az iszonyú hiánnyal kell majd élnie.

Megszólal egy csodálatos mély zengésű hang. Gyászdalt, búcsúztatót énekel. Ránk csak az emberi hang méltósága, az ismeretlen nyelv zenéje hat. A nyelv, a szó idegen. Az ősöké. A sír mellett búcsút vesznek az ittmaradók. Hallani az első hangot: „Gheorghe Harag...” A megrendülés őszinte. Amit mond, nem értem, nem érzem. Kapaszkodom az elhangzó nevekbe, az ismerősnek tűnő szavakba. De a töredékek nem állnak össze szöveggé. A mondanó nem jut el hozzám. Majd csak aztán: „Drága mesterünk, barátom, szólok hozzád; itt állunk, mert másként nem tehetünk, törött szárnyú csapatod megfogyatkozva nagyon... Nagy tanítás a tied; a véges emberi testen és erőn úrrá levő hit példája, hogy csak így érdemes és másként nem szabad, csak ha valaki egy egész közösséget vállal családjának, azt az anyanyelvi közösséget, amely ránk bízta álmait, hogy átmentsük, megőrizzük a jövő számára. Köszönjük a sorsnak, hogy csillaggal és kereszttel megjelölt szép életedet e keservesen gyönyörű tájra irányította...”

Földnehez súlyú örökséged adjon megtört magunknak hitet, erőt, kitartást, hogy megmaradjunk még, hogy tovább élhessünk.” (Héjja Sándor.)

Életének rövid ismertetőjét követően az RKP Maros megyei napilapjában, a Vörös Zászlóban ez jelent meg: „Harag György fáradhatatlanul munkálkodott pártunk és államunk kultúrpolitikájának megvalósításáért, és felbecsülhetetlen szellemi értékkel gazdagította nemzeti kultúránkat számos alkotás, és az életművét betetőzően a »Cseresznyéskert« színrevitelével. Harag Györgyöt művészi elkötelezettségéért, tehetségéért, páratlan munkabírásaért, határtalan

emberszeretetéért azok között a művészek között tartják számon, akik alkotásaikkal fémjelzik korunk társadalmának eddig soha nem tapasztalt fellendülését.”

A színház magyar tagozata a búcsú napján (két órával a temetés után) a Kakuk Marci zenés változatát játszotta.

Július 13. este. A román tagozat búcsúzik. Harag György utolsó rendezésével, a Cseresznyéskert évadzáró előadásával.

Egy ember, egy nagy művész szembesülvén a halállal, még egyszer megfogalmazza az Életet. Amit ő tud róla, amit számára jelentett. A színpadra álmódott Egészet, a kész művet már nem láthatta.

Az előcsarnokban gyászszalagos kép. Kezünkben az előadás műsorfüzete: Teatrul National Tirgu-Mures; Livada cu visini. Regia artistică: Gheorghe Harag.

Szép tiszteletadó gesztus: a román tagozat társulata a függöny előtt. Az igazgató, Romulus Fenes beszél. Giorgio Strehler, Peter Stein, Peter Brook nevét hallom, s bizonyára elismerő, értéktudó szavakat. Varja (vagy még Marinela Popescu) sír. S egy percre a nézőtér feláll. Hogy az utolsó búcsú után kezdődjék az életnél teljesebb, igazabb játék.

A nehéz bársonyfüggöny még elzárja előlünk a színpadot. Egy köpcös, külvárosiasan elegáns férfi bennünket figyel, jelentőségteljesen zsebórájára néz, sétatálcájával megemeli a függönyt, magabiztosan szemlélődik. Ez nem az a Lopahin (Ion Fiscuteanu), akit a várakozásban elnyomott a buzgóság. Nem nevetséges figura, abban kelt inkább bizonytalanságot, akit figyel.

A függöny nesztelenül tűnik el a magasban. Mögötte ugyanúgy kifeszítve túll. Hímzett arabeszkjei egyszerre idézik a vidéki udvarház függönyét, s teremtenek lehetőleg válaszlat köztünk s a színpadi világ közé. Megszólal a zene. (Fátyol Tibor munkája.) Fájdalmas-szép hegedűszó. A temetés zenéje! Szíven ütő azonosság. Harag Györgyöt kétszeresen is a Cseresznyéskert búcsúztatta. S nekünk most már akárhányszor megszólal a darabban — az elvesztett éden, a múlt zenéje, amit azok hallanak, akik számára ez a múlt értéket jelent — hozzákapcsolódik a halál, a még minden sejtben sajtó tegnapi múlt. A túllfüggöny mögött mozdulatlanságba merevedve a ház népe. A színpad mélyéről — mintha egy torokból — fény tör felénk. Az alakok óriási árnyéka a túllra vetül. Időtlen a pillanat. A mozdulatlanság. Egy görnyedt férfi reszkető léptekkel közelít hozzá. Egyre kisebb az árnyéka, eltörpül a többieké mellett, de ő az egyetlen, aki mozdul. Remegő keze, tapogatózása abba az irányba, ahonnan érkehetnek a gazdáék, maga a hűség várakozása. Firsz (Aurel Stefănescu). Még szó nem hangzott el.

Szépattan a csend. Eltűnik a teret lezáró túll. Mögötte absztrakciójában többértelmű, nagyszerű díszlet (Romulus Fenes munkája). Mélységesen mély a múltnak kútja — tolu elő bennünk a Thomas Mann-i mondat. Vagy idő-alagút, múltat-jelent-jövőt összekötő. A felénk öblösödő hatalmas ponyvatölcsér körülöleli a szereplőket, s a színpad mélyéről érkezik a fény. S mintha nemcsak térbeli, időbeli mélységből is törne elő. Védő-óvó tér ahhoz, hogy minél teljesebben érjen minket a sugárzó gondolat a kötődésről a múlthoz, a szeretetről, a hűségről.

Konkrét tér és cselekvés s a belőlük megnyíló lényeg, múlt-jelen-jövő egybevilanása, térnek és időnek egymást erősítő összeszikkasztása a díszlet és rendezői gondolat tökéletes együteműségét mutatja.

Elhisszük a gyerekszobát — benne a meghatóan kicsi rézagy és a hatal-

mas szekrény. Más semmi. Az ágyban a régi takaró alá bújva Ánya (Luminita Borta) és Varja újraélik titkokat sustorgó, kuncogó kislánykorukat. Élete mi-
vé lett, mivé tette ezt a felszabadult gyerek-Varját!

Feltáru a Gajev (Mihai Gingulescu) szónoklatával megtisztelt öreg szek-
rény. Benne színes köpenyek. Az összetartozók — akiket a múltjuk és az egy-
más iránti szeretet kapcsol össze — magukra öltik őket. S lassú, szomorú já-
tékossággal hajladoznak az újra felhangzó szívbe markoló zenére. Közöttük
köpeny, játék nélkül (múlttadat és kívülállás!), a muzsikára nem rezdülő
Lopahin.

Aztán Ánya összekuporodva elalszik a gyerekágyban. A belopódzó Trofi-
mov (Cornel Popescu) előbb fölé hajolva suttogva vallomását: Tavasz nap-
garam! Még kétszer ismétli, mintha kiszakadna belőle, egyre hangosabban. De
magától is megijedve, vagy a leleplezéstől tartva egyre távolabbra szökken.

A második felvonásban ugyanez a tér a mező lesz. Ahol mintha elakad-
na a valóságos cselekmény — mondja Strehler. Ahol csak várakoznak, beszél-
getnek, de ahol tovább teljesedik minden figura sorsa. Soha ilyen teljességben
nem éreztem, hogy mindegyiküké öntörvényű élet, hogy mindenkinek titka
van, hogy amit szavakban kimondanak, az csak annyit árul el róluk, mint jég-
hegyről a vízből kivillanó csúcs.

Ülnek a földön, a hangos beszélgetésben senki nem figyeli Sarlotta (Livia
Doljan) egyre hangosabb vallomását a gyökértelenségéről, magányáról. Meg-
értjük eddigi agresszivitását, későbbi harsányságát. Kétségbeesett eszköz, hogy
elérje: foglalkozzanak vele, figyeljenek rá. Ánya és Trofimov úgy ülnek a kör-
ben, hogy látszik: igazán nincs a többiekhez közük. Mintha üvegharang borult
volna rájuk, csak egymás számára léteznek. Ahonnan a fény jön, előgurul egy
hintó, melléjük ér. Mindegyikük számára természetes folytatásként. Életük lé-
nyegét is sűríti, ahogyan viszonyulnak hozzá. Legelőbb Ljubov (Silvia Ghelan)
és Gajev ülnek föl rá. Ők régi ismerősként szeretettel üdvözlik. Mint előtte
a szekrényt a gyerekszobában. Megszólal a zene, s ők múltba révedően ringa-
toznak a dallamra.

A köpcös, alacsony Lopahin a hintó előtt állva érvekkel próbálja meg-
győzni őket a cseresznyés kert kipusztításáról. Most nagyon kicsi. Firsz érkezik
a kabáttal. Ráteríti Gajev hátára. És mellette marad. S mert Gajev teátrális
gesztusokkal kíséri mondandóját, válláról állandóan lecsúszik a köpeny. Firsz
féltő-vigyázó mozdulattal, reszkető kézzel mindannyiszor visszaigazítja rá.

Ánya, Trofimov könyvével a kezében felül, a diák pedig a hintó körül
keringve beszél múlttól, jövőről. Mint bolygó egy drága égitest körül. Varja
hangjára mindketten kiszöknek. A könyv az ülésen marad. Varja leplezetlen
indulattal hajítja utánuk. A sikerületlen élet irigységével. Előbb befogja ma-
gát a hintó elé. Kínlódva húzza pár lépésnyit. Aztán lecsapja. Felmászik az
ülésre. Arcán bizonytalan, boldog mosoly.

A vándorlegény pár mondatából döbbenetes erejű vallomás lesz. Harag
György színpadán nem koldust látunk. Egy cilinderes, selyemsálas férfi
(Constantin Săsăreanu) érkezik. (A kolozsvári Éjjeli menedékhely-előadásban
láttuk így Péterffy Gyulát.) Leari indulattal, égre tárt karokkal szaval, ját-
szik. Befejezvéen összegörnyedten leteszi a földre felfordított cilinderét. És a
komédiás megalázott méltósággal várja az adományokat. Csendülnek a bedo-
bott pénzdarabok. Nemcsak Ljubov aranya. Ez a jelenet itt nem az ő felelőt-
lenségéről szól.

Aztán leszűkül a tér, a báli fogadószoba háttere a tüllfüggöny; mögötte
csak sejlik a szemet mélybe vezető út.

A tér két oldalán egymással szembefordított széksorok. Senki nem ül rájuk. Kire várnak azok a székek? Mi lesz a sorsuk?

Kintről a zsidó zenekar muzsikája hallatszik. Táncmulatság, elfeledtetni, hogy közben valahol visszafordíthatatlan tragédia történik; félelmetesen logikus, hogy akkor a zene olyan legyen, amelyre nem lehet táncolni. Újra ugyanaz a szomorú dallam szól, cincogva, el-elakadva. A terem közepén a muzsikruhájú Piscsik (Vasile Vasiliu) vezényli franciául a grande-ronde-ot. Mindenki dermedt mozdulatlan. Ő nem vesz róla tudomást. Dirigál, dicséri a szépen táncolókat, hajlong a zene ütemére. Majd egy széket ölel át mint táncosát, helyre kíséri, térdet hajt előtte.

A helyzet lényegét játssza el. Hazugság amit csinálunk, a tények, a valóság tudomásul nem vétele. De szépsége van!

S ahogy valódi tisztelettel hódol a székeknek, mintha az értékhordozó ház egy darabja előtt tisztelegne. Ahogy tették a százéves szekrény, vagy a múltból — álomból előtűnő hintó előtt.

Megérkezik Lopahin. Frakkban, cilinderben. Már úr. Felszabadult, óvatlanul őszinte, kitárulkozó. *De már megteheti, birtokon belül van.*

Az összeroppant Ljubov egyedül marad. A zene sem hallatszik már.

Anya fogja kézen, s maga dúdolta dallammal próbálja elűzni a fájdalmat. Húzza maga után az üres teremben, föl-le, mindaddig, amíg hitétől, akaratától anyja is fölmelegszik, átveszi az ütemét. Pár pillanatra valóban együtt táncolnak.

Amikor eltűnnek, mintha csak erre várt volna, betódul a cselédség, és vad, féktelen táncba kezdenek. *Övék a tér.*

Útra készen állnak az együvé tartozók. Indulni kell. Búcsúzni valamitől, ami jóvátehetetlenül elpusztul, ami összetartó érték volt.

Anyának és Trofimovnak talán kezdet, de Ljubov és Gajev életéből túl sok marad itt ahhoz, hogy esélyük legyen egy új élethez. A házat itt most nem zárják be, és be se szögezik. Nagy robajjal minden összeomlik. A földre hulló ponyva mögött riasztóan szürkék, csupaszok a falak; a színpadtér nyers valósága. A kúria volt tulajdonosai a ponyván taposva, vagy gondosan kikerülve lassan elmennek.

Előcsoszog Firsz. A sötétbe boruló színpadon, a hatalmas, üres térben különösen kicsi ez az egy ember; nemcsak öreg-töppedtsége okán.

„Elmentek . . . , ha én nem vigyázok rájuk . . . , Az életem úgy elmúlt valahogy . . . ” — mondja, motyogja a csehovi mondatokat. Aztán letérdel: „Én nem megyek el innen. Itt kell maradni — ül a földre. Itt kell maradni!” — már két kézzel üti a földet. „Itt kell maradni!” — üti, üti . . . És döngnek a színpad deszkái . . .

A mondat már nem Csehové. Az iszonyú energia nem a 87 éves Firszé. És már nemcsak Firsz halott.

A. SZABÓ MAGDA

Várákozunk

HARAG GYÖRGY ÚJVIDÉKI RENDEZÉSÉRŐL

Amikor a múlt év márciusában utoljára még eljuthattam marosvásárhelyi otthonába, ámulva hallgattam bölcs, elmélyült s mégis izgatott elemzését a Csongor és Tündéről. Vörösmarty műve nemcsak a színházi ember elevenségében élt benne; irodalomtörténeti tanulmányokba mélyedt, filológiai műveket idézett egy-egy Vörösmarty sor megfejtésére, játékértelmezésére. A kolozsvári bemutatóra készült, áprilusra tervezték, de mint máskor is, a szokásos időpont bizonytalanak mutatkozott. Aztán üzent és hívott a premierre, de én már nem mertem útra kelni. Nyáron jött a hír felőle, kétszer is mütötték, s aztán ősz eleji bizonytalan tudósítás érkezett; Újvidékre készül, „valami kínai darabot” visz színre. Kínai darabot? Lám, mint annyiszor: Gyuri most is fiatalabb s mozgékonyabb szellem mindannyiunknál! Nemcsak a pogány mitológiában, művek újraértelmezésében, de új. művek felfedezésében is kivételes frissesség és érzékenység vezet!

Kao Hszing-csien A buszmegálló című művét az 1984 márciusi Nagyvilág közölte; elmerülve Vörösmartyban s testének szenvedései közepette is figyelte: mi hír a világban, ami az ő munkásságába, s a mi életünkbe beépíthető?

A buszmegálló ilyen mű, és ilyen előadás lett Harag György rendezésében Újvidéken. Utolsó találkozásom a rendező Harag Györggyel.

Ahogy már más újvidéki munkája alkalmával, úgy most is felbontotta a terem szabályos rendjét. Doina Levintával egyszerű teret alakított ki; talán az író elképzelésénél is egyszerűbbet: a téglalap alapú játéktér két hosszanti végpontja annyit kompromittálódott, kisajátított jelszavak, plakátok, olykor festett s mégis összeillesztett-ragasztott összefüggő felületei; vérvörös is színezi ezeket a transzparenszeket. Középen szűk korlátfolysó; e közé szorulva várnak, remélnek Kao Hszing-csien játékának szereplői: Öregapó (Fejes György), Lány (Banka Gabriella), Faragatlan fickó (Bakota Árpád), Szemüveges (Földi László), Családanya (Ábrahám Irén), Mester (Sinkó István), Üzletvezető (Páthy Mátyás). Komikus lírai életképnek mondja darabját a szerző, s Harag úgy transzformálja ezt a játékot, hogy nem a mű különlegességét hangsúlyozza, hanem kelet-európai idegrendszerrel a történet részesévé avat.

Mert mi is várjuk az Autóbuszt, mondja Harag György; nézőkkel ezért is ültette körbe a játéktér. S az előadáskezdő pillanat meghatározó számára: szűrt fénysugár egy előrelépkedő személy cizmás lábát követi; áthalad a korlátok között és leül. Arcát s bőrkabátját csak a lábra lőtt világozásból körvonalazzuk. Az író Hallgatag férfiája, akit Harag nagyon személyessé formál. Feláll, néhányszor jön-megy, de semmiféle viszonyt a várákozókka nem alakít ki. Létezik, tudunk róla, s a szereplőknek egymáshoz való viszonyát meghatározza — véljük, annyi más és lehetséges értelmezés között. Az a jó, hogy Harag nem hajlik semmiféle olcsó poénkodó értelmezés felé. Mégis, közérzeti meghatározó ereje van a figurának.

A várákozás tétre megy!

Mindenki várákozik, de nem a Godot-féle lírai absztrakció bohóc játékában. Valóságos sorsot él mindannyi: az Öregapó egy sakkjátszmára utazna a városba, a lány randevúra igyekszik, az üzletvezető barátaival kvaterkázna. Semmi nagyravágó terv! Szorgos pontossággal azon vannak, hogy minden-

napi életüket éljék. Mégse utazhatnak. A busz nem érkezik, s ha mégis közeledik, nem áll meg, tovarobog. Mintha az utasok volnának az autóbuszért! Közérzet-meghatározó összefoglaló erejű ez a dráma, s az Harag György rendezése. Emberi sorsokat s lelkeket jelenít meg. Oly riasztó, viszolyogtató hangzásokkal is, ahogyan Bakota Árpád kezében egy vasdarabbal veri a korlátot, agresszív s megfélemlítő gesztus! S a magukba süppedt, lerogyott, korlátra hajló, megfáradt várakozók képe; ahogyan Lengyel Gábor szintetizátor hangzása a percek, órák, hónapok, évek múlását oly kozmikussá tágítja. Mert múlik az idő. S ez az egyfelé igyekvő kis társaság az egy-állapotban elnyüvődik. A Változatlanban is kopunk. Mert koptatjuk, mállasztjuk egymást. Vádaskodásainkkal, gyanakvásainkban, türelmetlenségünkben, félelmeinkben.

Egy esztendje immár, hogy az Autóbuzsmegállót láttuk. Rendezője testi nivoltában elhagyott bennünket; s lám: Harag György jelenidejűségétől nem szabadulhatunk! Mert Sütő Szervét sorást a miénkévé avatja amint a színpad magasából ítélet hangzik feléje; a földgömbbé tágított Menedékhelyen nemcsak Gorkij szenvedőiről gondolkodott, s ebben az Autóbuzsmegállóban kérlelhetetlenül a korláthoz tessékel bennünket is. Megragadjuk a korlátot és várakozunk. Várakozunk, várakozunk. Így múlik el az életünk. Ég veled, drága Gyuri! S majd Ég velünk is.

ABLONCZY LÁSZLÓ

BENKŐ SAMU

Cseh Gusztáv kolozsvári grafikusművész emlékezete

KÉT BESZÉD

1.

Kedves Tárlatnéző Közönség!

Mikes Kelemen iskolájának e termében a falakat könyvek szentelték meg. Amikor utoljára itt megfordultam, körben a polcokon az egykori Lyceum-könyvtár könyvei álltak glédában. Az ajtó mellett jobbra — ha jól emlékszem —, úgy kézmagasságban, a polcon a szélső kötet első egyetemünk, a Báthori István alapította egyetem könyvtárából maradt fenn, s történetesen olyan példány volt, melynek korábban az első erdélyi fejedelem, János Zsigmond volt a tulajdonosa.

Azóta e könyvek innen pár száz méterre odébb, az Apáczai Csere János lakóháza helyén épült üveggalotába költöztek, de lám, a falak itt maradtak, s nem kis örömünkre ma is könyvnek adnak otthont.

Egy különleges, egyetlen példányban készült könyvnek.

Libellus pictus, azaz képekkel írt könyv lapjait láthatjuk a falakon, s mellettük még néhány más grafikai művet. Ezek együttesen arról tájékoztatnak, hogy az utóbbi három-négy esztendőben mi foglalkoztatta a művészt: szülőföldjén és idegenben milyen látvány mozgatta meg alkotó képzelőerejét és sa-

játszágos kifejező eszközeivel, a vonalak és a foltok halmazaival miképpen magyarazza a világot.

Ki tagadhatná, hogy a művész egy közülünk, a sokaságból; együtt cipeljük mindennapi gondjainkat, de ő a sajátját még megtetézi a mindnyájunkéival.

Mert hiába azonos szemünk szaruhártyája, a szemlencsénk és a látás egész fiziológiai folyamata, a művész másképpen lát, tekintete mélyebbre hatol, a látványban tágabb összefüggéseket fedez fel, mint mi, akik nem gondolunk az elénk táruló valóság esztétikai formarend szerint való értelmezésére. A látásnak ez a másneműsége akkor derül ki, amikor a művész elmondja nekünk, amikor közli velünk az érzékszerve által felfogottakat.

Azt, amit mond, és azt, ahogyan élményeit papírra veti, nemcsak a művészség különíti el a laikus kezemunkájától, hanem a műben jelenlevő erkölcsi tartás és a tehetség is.

Ki tagadná, hogy a művész egy közülünk a sokaságból, de azt is tudjuk, hogy ő másképpen méri az időt, más a naptára, más az órája. Pirosbetűs napokon is munkában találjuk, gyűjti anyagát, és a műbe kíváncsozó gondolatok gyakran álmatlanná teszik éjszakáit. Felnőtt fejjel, de a gyermeki hit buzgalomával rohan, hogy belekapaszkodjék az aláhajló szivárvány káprázatába, mert az alkotás jogához ragaszkodva a végtelennel mint valósággal számol, és a végességet csak annak részeként fogja fel.

Úgy értelmezi a világot, hogy magában újra is teremti.

Ezek az itt látható rézkarcokon hatvan ház tárul elénk. Ezek a házak itt a szülőföldön, Alsócsernátontól Zsibóig a tovatúnt századokban épültek, otthont adtak a szellemnek: a tudománynak, irodalomnak, művészetnek és a hitnek. Éltek, munkálkodtak és meghaltak bennük jeles emberek. Nemzedékek hosszú sora váltotta egymást, korstilusok születtek és adták át helyüket a következőnek, de a ház rendeltetése megmaradt mindmáig annak, ami eredetileg volt: otthonul szolgál és a család mentővára.

A művész érzékeny szeme észreveszi a jeleket, amelyekkel eleink az otthonul és védelműl szolgáló házakat ékesítették. Római kövek, középkori kőcsipkék, reneszánsz pártázatok, barokk cirádák idézik a történelmi időket, s közben az idő múlásán diadalmaskodó emberi alkotókedv örök életét hirdetik.

Az elmúlt nyolc évben két könyvet kaptunk Cseh Gusztávtól: a *Hatvan főembert* és az itt látható *Jeles Házakat*. Az elsőt fiának dedikálta, a másodikat feleségének. Dedikációival is bizonyosságát adta, hogy életében milyen nagy szerepe van a családi otthonnak.

A művészt a testi gyengeség megakadályozta, hogy e tárlat megnyitóján részt vegyen. Mi innen baráti szeretettel kívánjuk, hogy legyen ereje legyűrni a betegséget, legyen ereje ismét kézbe venni a ceruzát, a tollat, a karcoló tűt, hogy vonalainak és foltjainak különös halmazával magyarazza nekünk — öreg barátainak és fiatal tisztelőinek — a világot, melyben élünk rendeltetett.

Tárlatmegnyitó a kolozsvári 3-as sz. Matematika—Fizika Líceumban, a volt Lyceum-könyvtár nagytermében rendezett kiállításon, 1985. június 11-én.

Végtisztességtevő Gyülekezet!

A végzetes rohanással muló idő, im, halotti beszéddé morzsolja a minapi tárlatmegnyitó szavakat. A gyász fénykévéjében már nemcsak az utóbbi három-négy esztendő művészi természetét vesszük számba, hanem magunk elé idézzük a földi lét lezárulásával véglegesült életpálya egészét, természetesen nem teljes gazdagsága és sokszínűsége kibontásának igényével, hanem csupán legfontosabbnak érzett jegyei felvillantásával. És tesszük ezt nem a búcsú, hanem az életművel való további együttélés szándékával.

Embervoltunk egyik legszebb bizonyága az, hogy van művészet. S a különleges értékű emberi alkotások egészének, a művészetnek egyik fő jellemzője éppen az, hogy segít megkapaszkodnunk a rohanó időben, és segít eligazodnunk a végtelen tér ama véges pázmájában, ahol élünk rendeltetett. A művész, akinek koporsóját körülálljuk, az időt és a tért *történelmileg* érzékelt. Nyitott szemmel és kitárulkozó szívvel fogadott magába mindent, amit a nagyvilág és a szülőföld sok százados fejlődése rendjén értékben felhalmozott, és tanulságul elébe rakott. Tudta, hogy mit kell megtanulnia és megtanulta, hogy mit kell elfelejtenie.

Vérbeli grafikus volt. Eredeti mondandója, összetéveszthetetlenül egyéni stílusa, harsányságtól mentes, karakteres formanyelve a vonalak és foltok világmagyarázó erejére hagyatkozva fogja kézen a befogadásra kész nézőt, és vezeti a legtitokzatosabb világba, az ember belső universumába. Ha idősebb pályatársai kultúránk történetében *élvonalbeli* szerephez juttatva a képzőművészetet, művészettörténeti fogalomná emeltek olyan helyneveket, mint *Sztána* vagy *Zsögöd*, ő *Csernátonnal* tette ugyanezt. Annak jellemzésére, hogy mit jelentett számára ez a kis háromszéki falu, elég annyit említenünk, hogy élete utolsó napjaiban is oda kíváncszott. Mert egész életében úgy tapasztalta, hogy onnan csak megerősödve lehet visszatérni.

Egyébként igazán nem volt elvonuló, magábahúzódo természet. Jól érezte magát Európa nagy metropolisaiban is, de jeles példához igazodva vallotta, hogy valahol otthon kell lennünk. Így lett művésze az otthonteremtésnek is. Otthona nemcsak családjának volt boldog fészke, hanem melegségével csábítóan hívogatta mindazokat, akiket hivatás, közös gond, eszmeazonosság vagy éppen barátság kapcsolt össze a vendégszerető házigazdával.

Az *emberségnek* próbaköve, hogy ki mennyivel vállal többet önnön sorsánál. A családfő magára veszi asszonya, gyermeke gondját, a művésznek, az igazinak azonban még osztoznia kell a sokaság örömében és fájalmában is. A Múzsák rendszerint kegyetlenek és önzöek: teljes életet követelnek. Boldog lehet tehát az a művész, aki úgy egyezik ki velük, hogy mindennapjaiban és életművében meg tudja teremteni az egyéni és a közösségi ember példás harmóniáját. Elmondhatjuk, hogy a *Pantheon* és a *Libellus Pictus*, a fiúnak és a feleségnek szóló dedikációkkal, mindannyiunkhoz intézett mondandójukkal ennek a megtalált harmóniának az emlékeiként is maradandóságra számíthatnak.

Cseh Gusztáv jelenléte közöttünk a szépségbe vetett hitünket táplálta. Ő nem félt *szépet* és *szépen* alkotni olyan korban, amikor divatos teóriák mármár alpári vidékiességnek minősítették ennek a fogalomnak a pusztá említését is. Nem a rúttnak, az embertelennek a tudomásul nem vételével tartott ki a szép mellett, hiszen ép ésszel és jó szemmel — látva, hogy a század embere miként szennyezte be önmagát, környezetét és fogalmait — ezt nem is tehette, de ki-

tartott hite mellett, hogy a szépnek az emberiség életében küldetéses szerepe van, és ennek felmutatásával a művésznek nemünk megváltásán kell munkálkodnia, mégpedig úgy, hogy legalább bimbónyi reménységet nyújtson a kortársaknak és a maradéknak.

Drága Guszti barátunk! Te örvendezni tanítottál minket. Örvideni az élet — sokszor rejtett — ajándékainak.

A végtisztességnek ezekben az ólomnehéz perceiben azt kívánjuk a hátramaradottaknak, hogy gyászukban is mindenekelőtt arcod *mosolyára*, szemed *csillogására* emlékezzenek, az élet értelmébe, az értelmes életbe vetett hitedbe kapaszkodjanak, mert ez a Te szép életed legnemesebb hagyatéka. Ezt próbáljuk megőrizni mindannyian, akik szerettünk és tiszteltünk Téged.

Nyugodjál szép békességben, életműved legyen közkinccse azoknak, akikért éltél és alkottál.

Elhangzott Kolozsvárott, az Egyetemiek Háza előcsarnokában, 1985. június 22-én.

Törékeny egyensúly

SZENTI ERNŐ GRAFIKÁIRÓL

Ismeretlen ismerősünk. Mintha találkoztunk volna már a nevével valahol. Talán a kiállítások falain? Netán a folyóiratok vagy a napilapok hasábjain? Nem tudjuk pontosan. Legfeljebb annyit sejtünk: valószínűleg képzőművész-féle. És csakugyan: Szent Ernő egyéniségében van valami talányosság. Egyszerre kiegyensúlyozott és rapszodikus, egyszerre szolid kispolgár és bohém csavargó. Hol Szőlőkon, hol Szegeden bukkan fel, hol Pesten vagy Tokajban. Most a rajzait, verseit adja le, majd művésztelepeket, szakmai konferenciákat látogat. Félig-meddig hivatali kötelességből: a kisújszállási gimnázium rajztanára és megyei szakfelügyelő. De több is ennél.

Több? Mit is beszélék? Miért lenne értékesebb egy valamire való grafikus, mint egy jó rajztanár? Szent is azt írta legelső katalógusában: „... a rajzot tanítás és az önkifejezés szerencsésen kiegészítheti egymást.” Így igaz. Egy alkotó személyiségnek feltétlen többlete van a pedagógiában, ráadásul a művészeti élet is hasznát veheti munkásságának. E kettős szerepkör tanulsága tehát korántsem a különbségekben rejlik.

Magam jobbára csak a grafikus Szent Ernőt ismerem. Ha jól emlékszem, a hetvenes évek elején rendezte első önálló tárlatát a kisújszállási művelődési házban. Korábban is találkoztam már munkáival, ennek ellenére is meglepetésekkel szolgált e bemutató. Tudtam: a fiatal alkotó a szentendrei „konstruktivista szürrealizmus” nyomdokain halad. Ő is előszeretettel használja a bábmotívumokat, a sírkereszt alakzatokat, egyszersmind a dinamikus formai áthatásokat, az eleven tónuskontrasztokat. És nem is eredménytelenül. Nem tudtam ellenben Szent alapososságáról és reflexív ötletességéről. Holott minduntalan a végére járt a dolgoknak. Addig építgette, variálgatta sorozatait és

motívumait, amíg a nyersebb, tragikusabb és mozgékonyabb kompozíciók sorra-rendre átváltottak egy nyugalmasabb, elvontabb és dekoratívabb harmóniába. Menet közben pedig rácsodálkozhattunk egy-egy leleményes figurájára. Némelyikük a tetető fejfáit, másíuk a bérházak világát asszociálta.

Ahol él, ott a természetelvű, realista szemléleté a vezérszólam. Vagyis Szentí Ernő művészi törekvései kezdettől fogva szemben álltak a szűkebb és tágabb környezet esztétikai normáival. Mintegy környezete ellenében munkálkodott. Mellékes most, hogy a hetvenes esztendőkbén már országsszerte meghonosodtak a legkülönfélébb avantgarde tendenciák. Az alkotó embernek ugyanis mindenekelőtt a saját pátriájában kellene „prófétának” lenni. Bizonyára Szentínek is igénye van erre. Ám e nélkül is teszi a dolgát. Ha néha magányosnak érzi magát, akkor is.

De ne ragadjunk le az első benyomásoknál! Annál inkább, mert Szentí grafikai arculata időközben ugyancsak átalakult. Mívesebb, áttételesebb, koncentráltabb lett. Talán azt mondhatnám: a pályakezdő alkotó egy ügyes és bátor egyensúlyozóhoz hasonlított. Jóformán mindent felvállalt. A szentendrei iránytűt és a népművészeti tanulságokat, egyben a személyesebb, tragikusabb előadást és az ellentétes végleteket is. Mostanában viszont egy rafinált érzékenységű, intellektuális jellegű rajzolóval találkozzunk. Valahogy eltűntek a lapokról a kimódolt szögletes, mértánias elemek, akárcsak a drámai hatások. Helyettük az organikus indíttatású, dekoratív értékű vonalritmus lépett az előtérbe, s tartalmilag is egy általánosabb, filozofikusabb gondolatkör bontakozik ki előttünk.

Nem csoda így, ha az utóbbi időben lépten-nyomon egylényegű sorozatokat látunk az alkotótól. Vallatóra fogja a köveket, aztán az odvas vagy csonkolt fákat. Egymás mellé rendel néhány egynemű természeti alakzatot, majd megindul a transzformációk, a metamorfózisok gyűrűzése. Alkalmanként az az érzésünk: „vitális felfogású” korszerű plasztikákat látunk. Máshol kimondottan Giacometti megnyújtott, misztikus figuráira gondolunk. Nem baj. Szentí a modern szobrászattól is tanult. Eközben azonban nem mondott le a precíz, igényes komponálásról, sőt az egyénibb töltetű jelentéskörökről sem. Ennek köszönhető például, hogy nála a görcsös, romantikus fatörzsek minduntalan túlmutatnak önmagukon. Egyszer leveleket, székeket sejtetnek, máskor macskákat vagy embereket. Pedig a formák egy percig sem titkolják anyagi természetüket. Sokkal inkább egy analitikus kísérlet és egy mágikus szertartás szerves részeseivé válnak (L.: Tiszatáj 1981. IV., 1982. V., 1984. IV. számainak illusztrációit).

Mi tagadás: kicsit féltém Szentí Ernőt. Ugyanakkor szurkolok is neki. Bár jó érzékű egyensúlyozó, mégis megbillen időnként. Modoros lesz. Talán, mert nem mindig érzi pontosan a formai, tartalmi stilizálás átmeneti dimenzióit? Ki tudja? Tudom viszont, hogy az alkotó időről-időre vissza tud találni a józan, hétköznapi formákhoz. Akár célszerűségből is. Hogy aztán újra és magasabban repülhessen.

SZUROMI PÁL